

İRTAD

İRAN VE TURAN TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*THE JOURNAL OF IRAN AND
TURAN HISTORICAL RESEARCH*

Yıl 2 /Sayı 3

Aralık 2019

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

İRAN VE TURAN TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

(Yıl 2/ Sayı 3 Aralık/2019)

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/İrtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**
(Vol 2/ No.3 December 2019)

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues. The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/İrtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner
Mehmet DAĞLAR

Editörler/ Editors
Mehmet DAĞLAR
Cihan ORUÇ

Editör Yardımcıları / Vice Editors
Harun Çoban

ISSN 2667-4971

DERGİNİN TARANDIĐI İNDEKSLER /İRTAD İS
INDEXED İN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Altay Tayfun Özcan

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Şefaatin Deniz

Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer Subaşı,

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu

Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı .

Dr. Hasan Asadi

Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Halit Baş

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet TaŐaĐıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet Alpargu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Erkan Göksu

Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakóltesi, Tarih Bölümü

Doç.Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin GüneŐ

Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali AhmetbeyoĐlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Doç. Dr. Ömer Subaşı

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Yazıcı

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Sabahattin Erdoğan

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gonca Sutay

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Çağatay Yücel

Dr. Öğr. Üyesi Bahattin Çatma

Muş Alparslan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Özyürek

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Cem Doğan

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Suat Vural

Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. A.Sami Tekin

Hava Kuvvetleri Komutanlığı

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ORHAN YAZICI	Doğu'da Şehir İmgesi ve Tarihten Bir Örnek: Şehr-i Ahmedşahi (Kandahar)	s. 1-16
HALİT BAŞ	Birinci Dünya Savaşı'nda XIII. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri	s. 17-65
AHMET KOCAİSPİR	Neolitik Çağ'da Erzak Edinme Faaliyetleri; Ceytun Kültürü Örneği	s. 66-78
BERNA KORUCU ÜÇÜNCÜ	II. Abdülhamid ve Bopal Nevvabları	s. 79-94
UMUT PARILTI- LEİLA AFSHARI	İran ve Doğu Anadolu Bölgesinde Gerçekleştirilen Arkeoloji Çalışmalarının Dünü, Bugünü	s. 95-122
OZAN EREN ÜÇGÜL	Türkiye'de İlhanlı Tarihi Çalışmalarına Dair Bir Bibliyografya Denemesi	s.123-143

Doğu'da Şehir İmgesi ve Tarihten Bir Örnek: Şehr-i Ahmedşahi (Kandahar)

ORHAN YAZICI**

Öz: Doğu toplumlarında devleti ifade eden önemli hâkimiyet sembollerinden birisi de payitaht olan şehirlerdir. İktidarın güvenlik endişesiyle etrafını aşılması güç sur ve hendeklerle çevirdiği bu şehirler, içerisinde devleti simgeleyen saray ve askerî yapılar, inancı simgeleyen mabetler, ahalinin yerleşik olduğu mahalleler, gündelik hayatı kolaylaştırmak için kurulmuş çarşı-pazarlar, hamamlar, çeşmeler ve su kanalları ile bir bütündür. Gerek jeopolitik konumlarıyla gerekse siyasi güçleriyle öne çıkan bu şehirler, bünyesinde barındırdığı iktidarlar zamanla dağılsa bile öneminden bir şey kaybetmeden günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. İktidarı bünyesinde toplayan bu şehirlere, devletin kudretini de sembolize ettikleri için hükümdarlar tarafından ayrıca önem verilmiş, en gösterişli bina ve mabetler bu şehirlerde inşa edilmiştir. Hatta bazı hükümdarlar, zafer ve başarılarının bir nişanesi olarak bu şehirlerin hemen yanı başında kendi adlarına yeni şehirler inşa ettirerek isimlerini ölümsüzleştirmek istemişlerdir. Doğu'daki bu şehirlere güzel bir örnek de Kandahar şehridir.

Bu çalışmada, Kandahar şehrinin tarihî geçmişiyle Ahmed Şah Dürranî tarafından 1761 yılında Hindistan'da Marathalara karşı kazanılan Panipat savaşının anısına, Kandahar şehrinin hemen yanında inşa ettirilen Şehr-i Ahmedşahi ya da Eşrefü'l-bilâd adı verilen şehrin kuruluş meselesi ele alınmıştır. Bu şehir, Türkistan, İran ve Hindistan'da hüküm süren hükümdarların kendi adlarına şehir inşa ettirme geleneklerinin bir devamı olmakla birlikte son örneğini teşkil etmesi bakımından da önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Şah Dürranî, Kandahar, Afganistan, Şehr-i Ahmedşahi.

The Image of City in the East and an Example from History: The City of Ahmadshah (Kandahar)

Abstract: One of the important symbols of sovereignty that represents the state in the Eastern societies is the city. The city that has been surrounded with un-

*Bu makale, 13-15 Ekim 2017 tarihinde İstanbul'da yapılan "4. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi"nde sunulan bildirimizin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

** Prof.Dr.İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü, orhan.yazici@inonu.edu.tr

surpassable walls and trenches by the state authority with security concerns is a whole along with palace and military structures symbolizing the state in it and military buildings, temples symbolizing faith, the districts in which the people of the city live, bazaars, baths, fountains, and water canals founded in order to facilitate the daily life. These cities that come forward both with their geopolitical situation and their political power have succeeded to come to today's time without losing their importance although the authorities comprising them collapsed by time. These cities have also been given importance by their Rulers in order that they symbolized the power of the state and the most arty buildings and temples have been built in these cities. Yet, some rulers wanted to make their names immortal by building new cities in their names next to these cities. One good example for these cities in East is the city of Kandahar.

In this paper, history of Kandahar city with the foundation issue of the city, built in the memory of Panipat War won by Ahmed Shah Durrani against Marathas in 1761 next to the city of Kandahar called Şehr-i Ahmedşahî or Eşrefü'l bilâd, has been studied. This city, along with the continuation of the building structures in their names customs of the Rulers who lived Turkistan, Iran and India, is also important in terms of constituting the last example.

Key Words: Ahmad Shah Durrani, Afghanistan, Kandahar, The City of Ahmadshah.

Doğu'da Şehir İmgesi ve Tarihten Bir Örnek: Şehr-i Ahmedşahi (Kandahar)

Afganistan'ın güneydoğusunda yer alan Kandahar, Tarnak ve Argandâb nehirleri arasında yer almaktadır. Tarihî kaynaklara göre bölgede bilinen en eski yerleşim yeri Persler zamanında önemli bir merkez olan Haranvati (Harauvatis, Haruvti) olarak isimlendirilen şehirdir.¹ Aynı bölgede kurulan diğer bir şehir ise çıktığı meşhur doğu seferinde Pers İmparatorluğu'nu ortadan kaldıran Makedonyalı İskender tarafından kurulmuştur. M.Ö. 329 yılında Arachotos (Arghandâb) nehri kenarında Alexandria Arachosia adıyla kurulan bu şehir, meşhur İskenderiye şehirlerindedir.²

İskender inşa ettirdiği bu şehre yerli halkla birlikte ordusunda bulunan Helen askerlerini yerleştirdi.³ İskender'in ölümünden sonra İran ve bugünkü Afganistan'a hakim olan Helenler, Selevkos ve Greko-Bactriana olarak adlandırılan devletleriyle bölgede yaklaşık bir asır hüküm sürdüler.⁴ Onlardan geriye pek çok tarihî malzeme yanında coğrafi isimler de miras kaldı. Bu dönemde Herat ve çevresine Aria; Kâbil ve Belh'i de içine alacak şekilde Ceyhun nehrinin güney bölgelerine Bactria; bugünkü Kandahar'ın kuzeyine Dragiana; güneyine Arachosia; Kâbil'den başlayarak İndus'a kadar inen bölgeye ise Gandhara adları verildi.⁵

M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Türkistan'dan başlayan büyük göç dalgası Ceyhun nehrinin ötesine geçerek Aria, Bactria, Arachosia ve Gandhara'nın yeni sakinlerini bu ülkeye taşıdı. Gıyık zamanında batıya sürülen Yüe-çiler, Sakaları güneye

¹ L. Dames, "Kandehâr", İ.A.VI, s.152.

² P.M. Fraser, *Cities of Alexander the Great*, Oxford 2003, s.137 vd.

³ A. Habibi, *Tarih-i Afganistan*, Tahran 1289, s.72; Kandahar adının da Alexandria'dan geldiği ileri sürülmüştür. Ancak bu iddia oldukça zayıftır. Çünkü Kandahar ismi, Kâbil ırmağının vadisini işgal eden Gandhara'yla ayniyet göstermekte, Çin ve Arap tarihçilerin "Kandahar" olarak kaydettikleri bölge de, bugünkü Kandahar ile ilgisi olmayıp Gandhara bölgesini işaret etmektedir. Bkz. *Hudûd al-âlam: The Regions of the World*, (Nşr. V. Minorsky), London 1937, s.210, 245; *On Yuan Chwang's Travels in India 629-645 A.D.*, (Çev. T. Watters), London 1904, s.180 vd.

⁴ "Unutulmuş İmparatorluk" da denilen bu devlet hakkında geniş bilgi için Bkz., W.W. Tam, *The Greks in Bactria and India*, Cambridge 1938.

⁵ G. Macmunn, *Afghanistan: From Darius to Amanullah*, Edinburgh 1929, s.8.

iterek, onların bugünkü İran ile Afganistan arasındaki Arachosia bölgesine yerleşmesine sebep oldular.⁶ Bu tarihten itibaren Arachosia bölgesinin batısı Sakaların adına izafeten Sakastana olarak adlandırıldı.⁷ Bu dönemde bölgeye gelen Türk boylarından Çiğiller ise Arachosia yakınlarında Çiğilabâd adında yeni bir şehir kurdular.⁸

M.Ö. 133-129 yılları arasında ise bu defa Vusunların taarruzuna uğrayan Yüce-çiler, Ceyhun nehrinin güneyine indiler.⁹ Yüce-çi konfederasyonu içerisinde yer alan Kuşan yabgusu I. Kujulakadphises, M.Ö. 10 yılında Gandhara'yı da içine alan sahada büyük bir imparatorluk kurmayı başardı.¹⁰ Zamanla hâkimiyet alanını Arachosia'ya kadar yayan Kuşanlar, Budizm'in bu bölgede yayılmasına sebep oldular.¹¹

M.S. V. yüzyılın ortalarında Kuşan hâkimiyetine son veren Akhunlar, Gandhara'nın hâkimi oldular.¹² Daha sonra batıya doğru yayılarak Argandâb ile Tarnak nehirleri arasındaki mümbit Arachosia topraklarına Gandhara'dan ilham alarak "Kandahar/Kandehâr" adını verdiler.¹³ Bu dönemde Kandahar bölgesinde Ok, Bargın, Tekin ve Ürenk gibi Türkçe adlar taşıyan şehir ve köy isimleri öne çıktı.¹⁴ Akhunlar zamanında Kandahar bölge adı olurken, bugünkü Kandahar şehrinin yerinde ise Tiginabâd (Tekinabâd) adıyla meşhur yeni bir şehir kuruldu.¹⁵ Böylece aynı bölgede İskenderiye ve Çiğilabâd şehirlerinden sonra muhtemelen Akhun liderinin adına izafeten Tiginabâd adında bir şehir ortaya çıkmıştı.

M.S. VI. yüzyılda Göktürkler ile Sasanîler, ittifak ederek Akhun devletini ortadan kaldırıp, topraklarını aralarında paylaşırken, Ceyhun nehrinin güneyi Sasanîlere, kuzeyi ise

⁶ Bkz., B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüce-çi'ler", *DTCF Dergisi* XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s.250 vd.

⁷ Sakaların ismine izafeten yerleştikleri bu bölgeye İran kaynaklarında Sakastana, Arap kaynaklarında Sigistan/Sicistan ve son devirde Siistan/Sistan adı verilmiştir. Bkz. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s.46.

⁸ Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s.89.

⁹ B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler", *DTCF Dergisi* VI/4, (Eylül-Ekim 1948), s.259 vd.

¹⁰ Bkz., M. Tezcan, *Kuşanlar Tarihi (Yüce-çih'lardan Kuşanlara)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996, s.287-337.

¹¹ G.M. Gubar, *Coğrafya-yı Tarih-i Afganistan*, Maiwand 1390, s.98.

¹² E. Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973, s.85.

¹³ Muhtemelen M.S. V. yüzyılda Gandhara'yı ele geçiren Eftalitler, batıya doğru yayılarak bu ismi Arachosia'ya taşımışlardır. Bkz. L. Dames, a.g.m., s.153.

¹⁴ Z.V. Togan, *Bugünkü Türkili...*, s.89.

¹⁵ G.M. Gubar, *Coğrafya-yı Tarih-i Afganistan*, s.95 vd.

Göktürklerle bırakıldı.¹⁶ Bölgedeki siyasî hâkimiyetleri son bulan Akhunlar, bu tarihten itibaren bakiyeleri olan Kalaçlar¹⁷ ve Eftalitler vasıtasıyla Sasanî hâkimiyeti altında yaşamaya devam ettiler.¹⁸

Sasanîler döneminde Ceyhun nehrinin güneyine Save ya da Halacistan;¹⁹ Belh'in güneyini içine alan bölgeye Toharistan; Herat, Gur, Merv ve Gazne arasındaki topraklara Garcistan;²⁰ Kandahar'ın güneyinden İran'a kadar uzanan bölgeye Sicistan; Kandahar ve Gazne arasındaki araziye Zabulistan; Kâbil ve çevresine ise Kabulistan adları verildi.²¹ Zabulistan olarak adlandırılan Kandahar ve çevresinde en önemli yerleşim yerleri ise Tiginabâd, Girişk, Bust ve Gazne idi.²²

642 yılında Nihavend savaşıyla Sasanîleri ortadan kaldıran Arap orduları, kısa sürede Horasan ve Sistan sınırlarına dayanırken onları burada Akhun boyları karşıladı.²³ Bu dönemde Sistan'da Eftalitler, Zabulistan'da Kalaçlar, Toharistan'da Karluklar bulunuyordu.²⁴ Sistan'ı ele geçirdikten sonra bugünkü Kandahar bölgesine giren İslâm orduları yeni fethettikleri bu bölgeyi Er-ruhâc olarak adlandırdılar. Bu dönemde Kandahar adından hiç bahsedilmezken, bölgede öne çıkan merkez Bust şehriydi.²⁵

Kandahar'ın bir kez daha önemli bir merkez haline gelmesi ancak X. yüzyılın sonlarına doğru İran'daki Samanîlerin

¹⁶ H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, (Çev. H. Kurt), Ankara 2005, s.16.

¹⁷ Kalaç/Halaçlar hakkında Bkz., F. Köprülü, "Halaç", *İ.A. V/1*, s.109-116; Ayrıca Dehli Türk Sultanlığı'nın yıkılışını müteakiben kurulan Kalaç Sultanlığı (1290-1320) hakkında geniş bilgi için Bkz., E. Konukçu, *Kalaç Sultanlığı*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1977.

¹⁸ G.M. Gubar, *Coğrafya-yı Tarih-i Afganistan*, s.97.

¹⁹ Z.V. Togan, "Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair", *AÜFEFTD.*, XIII/1, (Erzurum 1985), s.93.

²⁰ Zahirü'd-din Muhammed Babür, *Vekâyî; Babür'un Hâtıratı I-II*, (Nşr. R. R. Arat), Ankara 1987, s.475.

²¹ Bkz., *Hudûd al-Alâm*, s.63.

²² G.M. Gubar, *Coğrafya-yı Tarih-i Afganistan*, s.97.

²³ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Çev. H. D. Yıldız), Ankara 1990, s.199 vd.

²⁴ 630 yılında Göktürk ülkesini ziyaret eden Çinli seyyah Hüan-Dzang (Yuan Chwang), Derbend'i geçip, bugünkü Afganistan'a girdiğinde buranın "Te'kin" unvanlı bir kağanın idaresinde bulunduğunu ve Kunduz'da onun en büyük oğlu Ta-Tu (Tardu Şad) tarafından kabul edildiğini yazmaktadır. Bkz., *On Yuan Chwang's Travels in India 629-645 A.D.*, s.106 vd.

²⁵ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Yay. Haz. K. Y. Koprman-A. İ. Aka), Ankara 1975, s.135; H.A.R. Gibb, s.47 vd.

zayıflamasıyla mümkün oldu. Bu devletin askerî teşkilatında görev yapan Türkler, Alptigin liderliğinde Kandahar bölgesinin önemli vilayetlerinden Gazne şehrini ele geçirip burada bulunan Akhun ve Oğuz bakiyelerine dayanarak Gazneli Devleti'ni kurdular.²⁶ Bu tarihten sonra Kandahar bölgesindeki Bust ve Gazne şehirleri önem kazanmaya başladı. Kandahar şehrinin bir kez daha revaç bulması ise ancak Bust'un 1150'de Gur hükümdarı Alaü'd-devle Cihansuz tarafından tamamen tahrip edilmesiyle mümkün oldu. Bu tarihten itibaren Kandahar bölgenin en önemli şehri haline geldi.²⁷ Gur hâkimiyetinden sonra Harezmsâhlar ve Moğolların eline geçen Kandahar, Herat-Gazne yolunu bağlaması ve İran'a açılan bir kapı olması sebebiyle oldukça önem kazandı.²⁸

XIV. yüzyılın sonlarında Emîr Timur tarafından ele geçirilen ve onun torunu Pir Muhammed'in idaresine bırakılan Kandahar ve çevresi daha sonra Hüseyin Baykara'nın hâkimiyeti altına girdi.²⁹ Bu dönemde Hüseyin Baykara adına basılan sikkelerde bir kez daha "Kandehâr" adıyla karşılaşmaktayız.³⁰ Şeybanîlerin Kandahar'daki varlığı Şah Beg Argun tarafından devam ettirilmiş, ancak Kâbil'i ele geçirerek bir mukavemet merkezi yapan Zahire'd-din Muhammed Babur, önce 1507 yılında, ardından da 1522'de Kandahar'ı ele geçirerek burayı ülkesine kattı. Böylece Kandahar, Baburluların batıdaki en önemli merkezlerinden biri haline geldi.³¹

Baburluların Hindistan'a inmesiyle birlikte merkeze epey uzakta kalan Kandahar ve çevresinde meydana gelen otorite boşluğunu, kökenleri Kalaç ve Eftalitlere dayanan Gilcaî³² ve Abdalî³³ aşiretleri doldurmaya başladı. Kâbil-Kandahar-Gazne hattında yaylak-kışlak hayatı yaşayan Gilcaîler, sahip oldukları büyük koyun sürüleri ve ticaret kervanlarından elde ettikleri

²⁶ Gazneliler ile ilgili geniş bilgi için Bkz., C. E. Bosworth, *The Ghaznevîds; Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran (994-1040)*, Edinburgh 1963.

²⁷ L. Dames, a.g.m., s.153.

²⁸ S. Cönce, "İlkçağda Hindistan'da Türk Varlığı", *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* I/1, (Ocak-Haziran 2001), s.17 vd.

²⁹ Timur ve faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi için Bkz., N. Şamî, *Zafernâme*, (Çev. N. Lugal), Ankara 1987, s.61 vd.

³⁰ L. Dames, a.g.m., s.153.

³¹ A. Habibî, *Zahire'd-din Muhammed Babür Şahı*, Kâbil 1351, s.29 vd.

³² Gilcaîlerin menşei ile ilgili geniş bilgi için Bkz., O. Yazıcı, "Gilcaîlerin Menşei", *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi* IV/I, (Elazığ, Ocak 2006), s.31-50.

³³ Abdalilerin Eftalitlerin bakiyeleri olduğuna dair Bkz., K. R. Barlas, "Afgan kabilelerinin Türklükle Alakaları: Abdalılar Eftalitler (Ak-Hunlar)'ın Torunları mı?", *Türk Kültürü* XXIV/278 (Haziran 1986), s.362-370.

gelirlerle bölgenin en büyük aşireti olarak öne çıktı.³⁴ Babürlü hakimiyetine giren Gilcailer, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Kandahar merkez olmak üzere bölgedeki düzeni sağlamakta görevlendirildiler. Böylece Babürlülardan gördükleri destek ve ticaretten elde ettikleri kazançla kısa sürede siyasî bir güç haline yükseldiler. Kandahar ve çevresinde yaylak-kışlak hayatı yaşayan bir başka güçlü aşiret de Eftalitlerin bakiyeleri olan Abdalilerdi. Ancak Gilcailerin Babürlülara dayanarak gittikçe nüfuzlarını genişletmeleri üzerine iki aşiret arasında büyük bir sürtüşme başladı. Bu iki büyük aşiret arasında gittikçe derinleşen mücadele sonucunda Gilcailer, XVI. yüzyılın sonlarında Abdalileri Kandahar'dan çıkartarak, kuzeye Herat'a göç ettirdiler.³⁵

Bu dönemde Safevî Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan Horasan'ın en önemli şehri olan Herat'a yerleşen Abdaliler, İsfahan'a vergi ve asker vermek suretiyle burada sulh içerisinde yaşama imkânı buldular.³⁶ Şah I. Abbas, Horasan'ın bir parçası olarak gördüğü Kandahar'ın stratejik ve ticarî önemini çok iyi kavramıştı. Ona göre Hindistan ile İran arasındaki ana ticaret yolları üzerinde bulunan Kandahar'ın mutlaka Safevî hâkimiyeti altında bulunması gerekiyordu. O sebeple Babürlü hükümdarı Cihangir'in Dekken'deki isyanları bastırmakla meşgul olduğu bir sırada Kandahar üzerine yürüdü ve 21 Haziran 1622'de şehri ele geçirdi.³⁷ Bu seferde Safevî ordusuyla ittifak eden Abdaliler, Kandahar'a yerleşerek Gilcailere göre daha üstün konuma yükseldiler. Böylece Abdaliler, Safevîler adına yaklaşık yüz yıl boyunca Kandahar ve çevresini idare ettiler.

Abdalilerin İsfahan'la iyi ilişkileri Şah Hüseyin (1694-1722) zamanında bozulmaya başladı. Şah Hüseyin'in idaredeki acizliği, gittikçe bozulan mali düzen, ordunun başına buyruk valiler ve komutanlar elindeki durumu, valide sultan ve harem ağalarının hükümet üzerindeki tesiri, devletin zayıflamasına ve geniş topraklar üzerindeki etkisinin azalmasına sebep oldu.³⁸ Malî disiplini ve ordu düzenini yeniden tesis etmek isteyen Şah Hüseyin, vilayetlerin vergi yükünü artırdı. Bunun üzerine

³⁴ *Vekayi I-II*, s.230-235.

³⁵ W.K. Fraser-Tyler, *Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia*, New York 1950, s.61

³⁶ J. Foran, "The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving Beyond the Standard Views", *Middle East Studies*, 24, 1992, s.294.

³⁷ C. Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı*, Ankara 2013, s.136.

³⁸ J. Foran, s.282.

tahsildarların Kandahar ve çevresinde yaşayan aşiretlerden fahiş miktarda vergi istemeleri ve vergi konusunda itiraz eden ahaliye eziyet etmeleri, Safevîlerin Kandahar üzerindeki nüfuzunu zayıflatan en önemli olay oldu.³⁹

Safevîlerin Kandahar ve çevresinden vergi toplarken gösterdiği adaletsiz uygulamaları karşısında isyan eden Abdaliler ve Gilcailer, uzun bir mücadeleden sonra Safevî kuvvetlerini bölgeden çıkarmayı başardıkları gibi, bütün Horasan'ı da ele geçirdiler. Bu başarıların ardından Gilcailerin lideri Mir Mahmud, 1722 yılında Isfahan'ı da ele geçirerek Safevî Devleti'ne son verdi.⁴⁰ Afgan aşiretlerinin İran'daki hâkimiyeti sekiz yıl sürdü. Bu süre içerisinde Şah Tahmasb'ın hizmetine giren Nadir Han Afşar, kısa sürede Safevî ordusunu tekrar tanzim ettikten sonra önce Afganları İran'dan çıkardı.⁴¹ Ardından da Şah Tahmasb'ı tahttan indirip, kendisini İran'ın yeni Şahı ilan etti.⁴²

Tarihin yetiştirdiği son fatih sultanlardan olan Nadir Şah, kendisinden önceki İran hükümdarları gibi Hindistan'a inmek üzere harekete geçti ve yolu üzerindeki Kandahar önlerine gelerek şehri kuşattı.⁴³ Nisan 1737'de başlayan muhasara, 12 Mart 1738'de şehrin düşmesiyle sona erdi.⁴⁴ Nadir Şah, Kandahar'ı ele geçirdikten sonra bölgede idarî düzenlemeler yaptı. Hizmetinde bulunan Abdalileri mükâfatlandırarak Kandahar'ın yönetimini onlara bıraktı. Nadir Şah'ın Kandahar'da yaptığı bir diğer düzenleme şehrin imarıyla ilgili oldu. Kandahar kuşatması esnasında şehrin tahrip edilmesi sebebiyle eski şehrin 3 kilometre kadar güneydoğusunda inşa ettirdiği surlarla çevrili yeni kalede Nadirabâd adında bir şehrin kurulmasını emretti.⁴⁵ Böylece bugünkü Kandahar'da İskenderiye, Çiğilabâd ve Tiginabâd şehirlerinin üzerinde Nadirabâd adında yeni bir şehir kurulmuş oldu.

³⁹ P. Sykes, *A History of Afghanistan*, London 1940, s.235, H. W. Bellew, *Afghanistan and Afghans*, Delhi 1982, s.17.

⁴⁰ Bkz. O. Yazıcı, "Safevî Hanedanlığı'nın Çöküşünde Afgan Aşiretlerinin Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX/47, (Aralık 2016), s.311-322.

⁴¹ H. D. Andreasyan, "Anonim Kronoloji", *Osmanlı-Rus-İran İlişkilerine Ait İki Kaynak*, İstanbul 1974, s.74.

⁴² Bkz., J. Fraser, *The History of Nadir Shah*, London 1742, s.97 vd.

⁴³ Bkz., Mirza Mehdi Han Esterabadî, *Tarih-i Cihangüşây-i Nâdirî*, Tahran 1377, s.283 vd.

⁴⁴ Muhammed Kâzım Mervî, *Alâm Arây-i Nâdirî II*, (Nşr. M. E. Riyahî), Tahran 1369, s.485 vd.

⁴⁵ Bkz., L. Lockhart, *Nadir Shah*, London 1938, s.120 vd.

Kandahar'da hükümdarlar adına inşa edilen son şehir, Şehr-i Ahmedşahi'dir. Bu şehir bugünkü Afganistan Devleti'nin kurucusu olan Ahmed Şah Abdalî (Dürrani) tarafından 1762 yılında kuruldu. Nadir Şah'ın Kandahar'ı fethinden sonra onun hizmetine giren Ahmed Han, Şah'ın korumasını üstlenerek onun en yakınındaki adamlarından birisi olmuştu.⁴⁶ Nadir Şah'ın 1747 yılı Haziran ayında öldürülmesi üzerine İran ordusunda bulunma sebepleri ortadan kalkan Abdaliler, hızla ülkelerine döndüler. Ekim 1747'de yapılan Cirke'de liderliğe henüz 25 yaşındaki Ahmed Han'ı seçtiler ve onun liderliğinde Kandahar merkez olmak üzere İran ve Hindistan'dan bağımsız Afgan Şahlığı'nı kurdular.⁴⁷ Ahmed Şah, bir kez daha tarih sahnesinde öne çıkan Kandahar'dan hareketle kısa süre içerisinde Gazne, Kâbil, Peşaver ve Herat'ı da ele geçirerek bugünkü Afganistan'ı şekillendirdi. Onun peş peşe Hindistan, Türkistan ve Horasan seferleri sonucunda Afganistan'ın sınırları, kuzeyde Ceyhun nehrinden güneyde Hind okyanusuna, batıda Horasan'dan doğu'da Dekken yaylasına kadar uzandı.

Baburlu hakimiyetinin zayıfladığı bir dönemde Hindistan'a inerek burayı himayesi altına alan Ahmed Şah'a karşı en büyük tehdit Dekken'in yerli ahalisi olan Marathalardan geldi. 1526'da Zahire'd-dîn Muhammed Babûr'un İbrahim Han Ludi'yi⁴⁸ ve 1556'da Ekber Şah'ın Mehmed Şah Adil'in komutanlarından Hemu'yu⁴⁹ bozguna uğrattığı Panipat ovasında, bu defa Ahmed Şah, Sadashiv Bhau idaresindeki Marathalar ile büyük bir savaşa tutuştu. İki ay boyunca Afgan ve Maratha ordularının öncü birliklerinin sık sık küçük çatışmalara girdiği Panipat ovasında, 6 Ocak 1761'de büyük bir savaş başladı.⁵⁰ Tarihe Üçüncü Panipat savaşı olarak geçen bu savaşta Marathalar oldukça ağır bir yenilgi

⁴⁶ Feyz Muhammed Han, *Siracü't-tevârih I*, (Nşr. M.İ. Şeriatî), Tahran 1374, s.11 vd; G. M. Gubar, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Tahran 1374, s.354.

⁴⁷ Geniş bilgi için bkz. O. Yazıcı, *Ahmed Şah Abdalî ve Millî Afgan Devleti'nin Kuruluşu (1747-1772)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 2003.

⁴⁸ Tarihe I. Panipat savaşı olarak geçen Babûr ile İbrahim Han Ludi arasındaki savaş için Bkz., *Vekâyî I-II*, s.300 vd.

⁴⁹ Ekber ile Hemu arasında 5 Kasım 1556'da vuku bulan II. Panipat savaşı için Bkz., J.C.Powell-Price, *A History of India*, London 1955, s.247.

⁵⁰ Savaşın safahatıyla ilgili geniş bilgi için Bkz., *BOA, Name-i Hümayûn Defteri VIII/4*, s. 477.

alırken Ahmed Şah muzaffer bir şekilde 29 Ocak 1761’de Dehli şehrine girdi.⁵¹

Ahmed Şah, bu zaferi bir yandan İslâm aleminin halifesi olan Osmanlı Sultanı III. Mustafa’ya bir mektup ile haber verirken,⁵² öte yandan zaferini taçlandıracak ve tarihte kendi adıyla anılacak bir eser ortaya koymak için harekete geçti. Her yönden kendisine örnek aldığı Nadir Şah’ın 1738’de inşa ettirdiği Nadirâbad şehrini örnek alarak, Kandahar civarında yeni bir şehir inşa ettirmek için çalışmalara başladı. Bu düşüncesini hayata geçirmek için arazi aramaya başlayan Şah, Gandâb köyünün doğusunda beğendiği bir mevkiyi seçti. Ancak burası Alikozay kabilesinden Gani Han’a ait topraklardı ve ahali burada yeni bir şehir kurulmasına gönüllü olmadı. Ahmed Şah bu sebeple düşüncesini ertelemek zorunda kaldı.⁵³

Yeni şehir için arazi arayışlarını sürdüren Ahmed Şah, dikkatini Kandahar’ın batısında bulunan Merv köyü yakınlarındaki kaleye çevirdi ise de, buraya da Barakzaylar rıza göstermedi.⁵⁴ Şah’ın arazi arayışlarını duyan Popalzaylar, “*Şah arzu ederse, arazilerimizi memnuniyetle şehir kurması için veririz*” diyerek, onu kendi topraklarına davet ettiler. Şah bu teklif karşısında oldukça memnun kaldı. Ahmed Şah yeni kuracağı bu şehri inşa ettirmek üzere Hindistan ve İran’dan özellikle burç ve sur yapımında mahir olan taş ustaları getirtti. Şah’ın bizzat planı ve inşa işleriyle ilgilendiği bu yeni şehrin inşası için başlayan çalışmalar iki yıl gibi oldukça kısa sayılabilecek bir zamanda tamamlandı. Şehrin surları, kale

⁵¹ Ahmed Şah’ın Panipat savaşında meydana sürdüğü ordunun sayısı ve teçhizatı ile ilgili geniş bilgi için Bkz., Seyyid Ghulam Ali, “Niğâr-nâme-i Hind”, The History of India, As Told By Its Own Historians VIII, (Nşr. Eliot-Dowson), Dehli 1990, s.398 vd.

⁵² “İran ve Hindistan taraflarını zir-i dest-i hükümetine aldıktan sonra halen Kandehar’da ikamet üzere olan Afgan Ahmed Şah’ın Bağdat tarafına üç nefes selir ile ırsal olunup Bağdat valisi tarafından Canib-i Hümayûn-ı Hazret-i Cihandarî’ye varid olan Farisi nâmenin suretidir” başlığını ve 7 Cemaziye’l-evvel 1176 tarihini taşıyan mektup, *BOA, Name-i Hümayûn Defteri VIII/4*, s.460-481’de bulunmaktadır. Mektubun Türkçe tercümesi, aynı defter, s.481-484’de, yine bir kopyası da Name-i Hümayûn Defteri III, s.86-91’de yer almaktadır. Bkz., M. Saray, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1987, s.14. Ahmed Şah Dürânî’nin III. Mustafa’ya gönderdiği bu mektubun bir değerlendirmesi Y.H. Bayur tarafından yayımlanmıştır. Bkz., Y.H. Bayur, “Nadir Şah Afşar’ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti’ni İran’ı İstilâya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme”, *Belleten XII/46* (Nisan 1948), Ankara 1948, s.403-469.

⁵³ G. Singh, *Ahmad Shah Durrani*, New York 1959, s.270 vd.

⁵⁴ *Siracı’t-tevârih I*, s.34; Ali Kuli Mirza, *Tarih-i Vakâ-i ve Sevânih-i Afganistan*, Tahran 1998, s.44

burçları, siperler, kuleler ve savunma hendeğinin inşası da aynı zamanda tamamlandı.⁵⁵

Şehr-i Ahmedşahi olarak isimlendirilen bu yeni şehir,⁵⁶ Argandab nehrinin güneyindeki mümbit arazide Nadirabad şehrinin üç kilometre kuzeyinde, eski kaleye yakın bir bölgede inşa edilmişti. Kuzeyden güneye yaklaşık beş kilometre uzunlukta, doğudan batıya 3 kilometre genişlikte olan şehrin etrafı tamamen kerpiç bir surla çevrilmiş, surun hemen dışında geniş bir hendek kazılmıştı. Şehrin dört ana kapısı, iki de küçük kapısı mevcuttu. Doğuda Kâbil kapısı, güneyde Şikârpur kapısı, batıda Herat kapısı, kuzeyde ise eski Kandahar kalesine açılan İdgâh kapısı yer almaktaydı. Her kapı, geniş bir ana caddeye açılmaktaydı. Kâbil kapısının kuzeyinde Dürranî kapısı, Herat kapısının kuzeyinde ise Tophane kapısı küçük kapılar olarak yer almıştı. Şehr-i Ahmedşahi'nin etrafını çeviren surların köşelerinde taştan inşa edilmiş dört adet büyük gözetleme burcu vardı. Ayrıca sur bedeni boyunca elli dört adet küçük burç mevcuttu. Kale kapıları girişinde ise sağlı-sollu iki katlı savunma burçları yer almaktaydı.⁵⁷

Şehrin su ihtiyacı, Herat kapısından Kâbil kapısına uzanan cadde boyunca açılan bir kanal ile karşılanıyordu. Kanalın suyu Argandab nehrinden açılan büyük kanaldan sağlanmıştı. Şehrin içinden geçirilen kanaldan ayrılan küçük arklarla su bütün mahallelere ulaştırılmıştı. Halkın sulama ve temizlik işlerinde kullandığı bu kanallar her evin bahçesinden geçirilmişti. Ayrıca şehrin su ihtiyacını karşılamak üzere pek çok kuyu açılmış, halkın içme suyu ihtiyacı çoğunlukla bu kuyulardan temin edilmekteydi.⁵⁸

Ahmed Şah, şehrin İdgâh kapısına giden yolun sağında devlet işlerinin yürütüleceği iç kalede bir saray (Devlethâne) ve devlet erkânının oturacağı kasırlar inşa ettirmişti. Ayrıca bu yeni şehirde pazar yerleri, cami, medrese, çeşmeler, hamam vb. sosyal müesseseler inşa edilmişti. İki ana caddenin kesiştiği noktada büyük bir meydan bırakılmıştı. Bu meydanın tam ortasında Çaharsu (Çarşı) adı verilen bir han bulunmaktaydı.

⁵⁵ Bkz., G.M. Gubar, *Afganistan der Mesir-i Tarih*, s.370; *Siracü'l-tevârih I*, s.34 vd.

⁵⁶ Burası daha sonra Eşrefü'l-Bilad, yani "en soylu şehir" adını da alacaktır. Bkz., *Siracü'l-tevârih I*, s.34.

⁵⁷ Bkz., A. Hamilton, *Afghanistan*, London 1906, s.190 vd.

⁵⁸ A. Hamilton, a.g.e., s.191 vd.

Bu hanın alt katında tüccarların konaklaması ve mallarını pazarlamaları için dükkânlar yer almıştı. Çarşının üst katında ise Nöbethane yer almakta, çarşı-pazar işlerini düzenleyen memurlar günlük faaliyetlerini buradan yürütmekteydi. Çevresi ağaçlandırılmış geniş ve ferah bir pazar yeri de halkın istifadesi için ayrılmıştı. Bu pazar yerinin ortasından su arkları akmaktaydı. Şehir surları içerisinde yer alan mahallelerde bahçe içerisinde kerpiçten evler inşa edilmişti.⁵⁹ Bu mahallelere yerleşmek üzere büyük göçebe aşiretler davet edilmiş, onların yerleşik hayata geçmeleri teşvik edilmişti.⁶⁰

Ahmed Şah, kurduğu bu yeni şehirde, kendisi için de sırlı tuğladan bir türbe inşa ettirmişti. Sekizgen mimarideki türbe bir kubbe ile örtülmüş ve köşeleri minarelerle süslenmişti. Kubbe içeriden muhteşem bir şekilde altın yıldız ile kaplanmış, üzeri lacivert taş ile bezenmişti. Kubbenin iç kısmında altın yıldızlı bir küre bulunmaktaydı. Bu türbe bugün de Kandahar'ın en ihtişamlı eserlerinden birisidir.⁶¹ Ayrıca Ahmed Şah'ın Türkistan seferinde kendisine Buhara hükümdarı Şah Murad Bî tarafından hediye edilmiş olan Hz. Peygamber'in hırka-ı şerifi de bu türbede saklanmaktadır.⁶² Ahmed Şah'ın devleti yönetirken kullanacağı saray ile ahirete intikal ettikten sonraki ebedî istirahatgâhı olacak türbesini karşılıklı inşa ettirmesi, onun devleti idare ederken dikkat etmesi gereken hususlara önem verdiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak eskiçağlarda Arachosia, ortaçağlarda Sistan ve Zabulistan adlarını alan bugünkü Kandahar ve çevresinde Makedonyalı İskender'in kurduğu Alexandria, Çiğillerin kurduğu Çiğilabâd ve Akhunların kurduğu Tiginabâd şehirleri üzerine 1738'de Nadir Şah Afşar, Kandahar ve Hindistan zaferleri anısına Nadirabâd şehrini kurmuştur. Aynı bölgede son olarak Afgan Devleti'nin kurucusu Ahmed Şah Dürranî tarafından Panipat zaferinin hatırasına Şehr-i Ahmedşahî kurulmuştur. Şehr-i Ahmedşahî'nin, tıpkı Alexandria, Tiginabâd ve Nadirabâd şehirlerinin kuruluşunda olduğu gibi bir zaferin hemen akabinde inşa edilmiş olması onu çok

⁵⁹ C. Masson, *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan and The Panjab I*, London 1842, s.280.

⁶⁰ *Siraci't-tevârih I*, s.34.

⁶¹ C. Masson, a.g.e., s.281.

⁶² *Siraci't-tevârih I*, s.36 vd.

anlamalı kılmaktadır. Ahmed Şah Dürranı'nın Panipat zaferinden sonra böyle büyük bir işe girişmesi, tarihî geleneğin devam ettirilmesi bakımından önemlidir. Bu gelenek Doğu toplumlarında şehre yüklenen anlamı da ifade etmektedir. Görüldüğü üzere sağlam bir devlet yapısı için güçlü merkezlere ihtiyaç vardır ve bu ihtiyaç sembol şehirlerin inşası veya yeniden ihyası şeklinde kendisini göstermektedir.

Kaynakça

ALİ KULİ MİRZA, *Tarih-i Vaka-yı ve Sevânih-i Afganistan*, Tahran 1998.

ANDREASYAN, H.D, "Anonim Kronoloji", *Osmanlı-Rus-İran İlişkilerine Ait İki Kaynak*, İstanbul 1974.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, *Şah Abbas ve Zamani*, Ankara 2013.

BARLAS, K.R, "Afgan kabilelerinin Türklükle Alakaları: Abdalılar Eftalitler (Ak-Hunlar)'in Torunları mı?", *Türk Kültürü*, XXIV/278 (Haziran 1986), s.362-370.

BARTHOLD, V.V, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, (nşr. H. D. Yıldız), Ankara 1990.

BARTHOLD, V.V, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Yay. Haz. K. Y. Koprıman-A. İ. Aka), Ankara 1975.

BAYUR, Y.H, "Nadir Şah Afşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilâya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme", *Belleten*, XII/46 (Nisan 1948), Ankara 1948, s.403-469.

BELLEW, H. W, *Afghanistan and Afghans*, Delhi 1982.

BOA, *Name-i Hümayûn Defteri VIII/4*, s.460-481.

BOSWORTH, C.E, *The Ghaznevîds; Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran (994-1040)*, Edinburgh 1963.

CÖHCE, S, “İlkçağda Hindistan’da Türk Varlığı”, *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* I/1, (Ocak-Haziran 2001), s.9-22.

DAMES, L. “Kandehâr”, *İ.A.VI*, s.152-154.

FEYZ MUHAMMED HAN, *Siracü’-tevärih I*, (nşr. M.İ. Şeriatî), Tahran 1374.

FORAN, J., “The Long Fall of the Safavid Dynasty: Moving Beyond the Standard Views”, *Middle East Studies*, 24, 1992, s.281-304.

FRASER, J, *The History of Nadir Shah*, London 1742.
Fraser, P.M., *Cities of Alexander the Great*, Oxford 2003.

FRASER-TYTLER, W.K, *Afghanistan: A Study of Political Developments in Central Asia*, New York 1950.

GİBB, H.A.R, *Orta Asya’da Arap Fetihleri*, (çev. H. Kurt), Ankara 2005.

GUBAR, G. M., *Afganistan der Mesir-i Tarih*, Tahran 1374.

GUBAR, G.M., *Coğrafya-yı Tarih-i Afganistan*, Maywand 1390.

HABİBÎ, A., *Zahire’-d-din Muhammed Babûr Şah*, Kâbil 1351.

HABİBÎ, A, *Tarih-i Afganistan*, Tahran 1289.

HAMILTON, A, *Afghanistan*, London 1906.

Hudûd al-Alâm; The Regions of the World, (nşr. V. Minorsky), London 1937.

INAYAT KHAN, “Shah Jahan-nama”, *The History of India, As Told By Its Own Historians VII*, (nşr. Elliot-Dowson), Lahore 1976.

KONUĞÇU, E, *Kalaç Sultanlığı*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1977.

KONUĞÇU, E, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973.

KÖPRÜLÜ, F, “Halaç”, İ.A.V/1, s.109-116.

MACMUNN, G, *Afghanistan: From Darius to Amanullah*, Edinburgh 1929.

MASSON, C, *Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan and The Panjab I*, London 1842.

MİRZA MEHDÎ HAN Esterabadî, *Tarih-i Cihangüşây-ı Nâdirî*, Tahran 1377.

MUHAMMED KÂZİM Mervî, *Alâm Arây-ı Nadirî II*, (nşr. M. E. Riyahî), Tahran 1369.

On Yuan Chwang's Travels in India 629-645 A.D., (nşr. T. Watters), London 1904.

ÖGEL, B, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *DTCF Dergisi* VI/4, (Eylül-Ekim 1948), s.259-278.

ÖGEL, B, “Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüce-çi'ler”, *DTCF Dergisi* XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s.247-278.

POWELL-PRICE, J.C., *A History of India*, London 1955.

SARAY, M, *Afganistan ve Türkler*, İstanbul 1987.

SEYYİD GHULAM ALİ, “Nigâr-nâme-i Hind”, *The History of India, As Told By Its Own Historians VIII*, (nşr. Eliot-Dowson), Delhi 1990.

SİNGH, G., *Ahmad Shah Durrani*, New York 1959.

SYKES, P, *A History of Afghanistan*, London 1940.

ŞÂMÎ, N, *Zafernâme*, (Çev. N. Lugal), Ankara 1987.

Tarn, W. W., “Alexander, The Conquest of the far East”, *Cambridge Ancient History VI*, (Ed. J. B. Bury vd.), Cambridge 1975, s.390-400.

TEZCAN, M, *Kuşanlar Tarihi (Yüe-chih'lerden Kuşanlara)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1996.

TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981.

TOGAN, Zeki Velidi, “Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair”, AÜFEFTD., XIII/1, (Erzurum 1985), s.58-93.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

YAZICI, Orhan, “Gılcayların Menşei”, *Ortaoğu Araştırmaları Dergisi*, IV/I, (Elazığ, Ocak 2006), s.31-50.

YAZICI, Orhan, “Safevî Hanedanlığı'nın Çöküşünde Afgan Aşiretlerinin Rolü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IX/47, (Aralık 2016), s.311-322.

YAZICI, Orhan, *Ahmed Şah Abdalî ve Millî Afgan Devleti'nin Kuruluşu 1747-1772*, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya 2003.

ZAHİRÜ'D-DİN MUHAMMED BABÛR, *Vekâyî; Babûr'un Hâtıratı I-II*, (nşr. R. R. Arat), Ankara 1987.

Birinci Dünya Savaşı'nda XIII. Kolordunun İran Harekâtı ve Menzil Hizmetleri

HALİT BAŞ**

Öz: Menzil hizmetleri, Ordunun hareket kabiliyetini muhafaza için her türlü ihtiyacı temini ile hasta, yaralı, esir, ganimet ve kullanılmayan malzemelerin de harp muntakasından iç bölgelere aktarılmasını kapsamaktadır. Menzil hizmetlerinin iyi planlanabilmesi için sağlıklı bir ulaşım ağı, nakil vasıtaları, insan gücü ve paranın yanında zamana ihtiyaç vardır. I. Dünya Savaşı seferberliği sürecinde Irak bölgesinden ciddi bir tehdit beklenmediği için bu cephede hazırlıklara oldukça geç başlanmıştır. Bununla birlikte Irak'taki VI. Orduya bağlı XIII. Kolordu da savaş esnasında menzil hizmetleri bakımından hiçbir hazırlığın bulunmadığı İran içlerine harekât emri almıştı. Hemedan'a kadar ilerleyen Osmanlı güçleri bu harekât esnasında menzil hizmetleri yönüyle birçok güçlüklerle karşılaşmıştır. Çalışmamızda arşiv belgeleri ve hatıra türü eserler ışığında menzil hizmetleri ve lojistik desteği açısından XIII. Kolordunun İran harekâtı ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: Menzil, İran, XIII. Kolordu, Ulaştırma, İşe

Abstract: Menzil services include providing all kinds of needs to maintain the mobility of the army and transferring sick, injured, captive, trophy and unused material from war zone to inner zone. For better planning of menzil services, there is a need for a healthy transportation network, means of transportation, human power and money as well as time. Since a serious threat from the Iraq region was not expected during the World War I mobilization, preparations started quite late on this front. However, the 13th Corps affiliated to the 6th Army in Iraq also received an order for operation in Iran, where there had been no preparation in terms of menzil services during the war during the war. During this operation, Ottoman forces progressing to Hemedan faced many difficulties in regard with menzil services. In our study, in the light of Archive documents and memoir type of works, the operation of 13th Corps in Iran will be discussed in terms of the menzil services and logistic support.

Keywords: Menzil, Iran, XIII. Corps, Transportation, Victualing

¹ Bu çalışma, 09-11 Mart 2017 tarihlerinde Iğdır'da düzenlenen "II. International Iğdır Symposium" adlı sempozyumda sözlü olarak sunulan "The Operation of 13th Corps in Iran and the Menzil Services During the First World War" adlı basılmamış bildirimin yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş şeklidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eposta: halit.bas@igdir.edu.tr

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İngiltere ve Rusya'nın bölgede hakimiyet kurmak için verdikleri mücadeleler neticesinde Rusya ve İngiltere arasında imzalanan 31 Ağustos 1907 tarihli anlaşma ile merkezi tarafsız kalacak şekilde, İran'ın Kuzeyi Rus güneyi ise İngiliz nüfuz bölgesi olarak paylaşılmış, Petersburg'da Fransa'nın da aracılığıyla imzalanan bu antlaşmaya göre İran toprakları üç bölgeye bölünmüştü. İran'ın kuzey toprakları Rus bölgesi, güneyi ve Afganistan da İngiliz bölgesi olarak kabul edildi. İran'ın orta bölümü ise tarafsız kaldı. Buna göre Hindistan'ın kapıları pozisyonundaki Güney İran ile Afganistan İngiltere'ye bırakıldı. Bu da Rusya tarafından İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki çıkarlarının ve varlığının tanıdığı anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu iki büyük devlet de bölgede üçüncü bir ülkenin imtiyaz ve çıkar sağlamaya yönelik girişimlerine karşı da birlikte karşı koymaya karar vermişlerdi. Bu anlaşmanın bir sebebi de Rusların Avrupalı herhangi bir devletle anlaşarak sıcak sulara inmesine karşı Avrupa Kıtası'ndaki muhalefeti yumuşatma düşüncesi idi.¹

Bu durumuna rağmen İran Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan etmişti.² Ancak topraklarının büyük bir kısmının işgal altında olması ve merkezi yönetimin güçlü olmaması

¹ Bkz. Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Steinberg, *Rusya Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 434; Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere'nin Rusya'ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV, S. 18, Yaz 2011, s. 259; Altay Cengizer, *Osmanlı'nın Son Savaşı: Adil Halizanın İşğalında*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2017, s. 100; George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 335; Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 354; Tofiq Mustafazade, "Antanta Devletleri'nin Planlarında I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Sırasında İstanbul ve Marmara Bölgesi", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, İzmit 2016, s. 1265; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 150; Melike Sarıçoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara 2013, s. 21.

² Melike Sarıçoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İran", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, 2010, s. 67; Yüzbaşı Mukbil Bey, *Irak Cephesi 1914-1918 Kütü'l-Amâre Kuşatması*, TTK, Ankara 2019, s. 47.

yüzünden tarafsızlık politikasının yürütülmesi mümkün olmamıştı.³ İyi bir görüntü arz etmeyen İran'da, çağdaş üretim araçlarından yoksun olan köylüler fakirdi ve merkezden uzak vilayetlerde eşkıyalık bir geçim yöntemiydi. Şahın otoritesi sadece merkez ve merkeze yakın vilayetlerde geçerliydi. İran'ın teşkilatlanmış düzenli bir ordusu yoktu. Memuriyet parayla elde ediliyor ve ordudaki rütbeler babadan oğula miras yoluyla geçiyordu. Aşiretler kimi vilayetlerde asayiş vergisi dahi almaktaydılar. Siyasal bakımdan bağımsız olmayan İran'da, İngiltere ve Rusya'nın nüfuz bölgeleri arasında kalan yer bağımsız bir tampon bölge olarak bırakılmıştı. Buna karşın Almanya da İran'ın yabancı işgal ve baskısından kurtarılması ve askerinin de Almanlar tarafından teşkilatlandırılarak dost ülke konumuna getirilmesi düşüncesindeydi. Osmanlı Devleti ise Almanya ile benzer bir siyaset güdüyordu. Bu siyaset doğrultusunda Almanya ve Osmanlı Devleti'nin ortak amaçları İngiliz ve Rusları İran'dan çıkarıp onları petrol bölgelerinden mahrum etmek; Hindistan ve Afganistan'a geçip Rusya ve İngiltere'yi etkisiz hale getirmektir. Yine Almanya ve Osmanlı Devleti, İran üzerinde münferit emeller de besliyorlardı. Bölgede üstünlük kurma planları yapan Almanlara karşılık Osmanlılar Türkistan'daki Türk ve Müslüman halkla birleşerek bölgede hakimiyet kurmayı planlıyordu.⁴

Türk birliklerinin İran harekâtına sebep olan bir husus da Rus ve İngilizlerin Türkiye'yi arkadan çevirmesine fırsat

³ Ö. Kürşat Karacagil, "I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devletinin İran'la İttifak Kurma Arayışları", *OTAM*, S. 36, 2014, s. 99; Touraj Atabaki, "I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu", *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 1-2; Stephanie Cronin, "İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandması", *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 50-51.

⁴ Mehmed Kenan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, II, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928, s. 62; Pierre Renouvin, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Cilt: I, çev. Adnan Cengil, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1969, s. 69; Veli Yılmaz, *İnci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988, s. 179; Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 482-486.

vermemekti. İran'da İttihat ve Terakki Naibi Ömer Naci ve Ömer Fevzi komutasındaki birlikler iki koldan 1915 yılının ocak ayında Urmiye'yi, 12 Ocak'ta önce Selmas sonra 14 Ocak'ta Tebriz'i almayı başarmıştı. Binbaşı Şevket Bey komutasındaki 2 tabur Kirmanşah'ı, Van Jandarma Tümeni de Dilman'ı ele geçirmişti. Ancak ayaklanarak Türk güçlerine destek vereceği umulan halk pek destek vermemişti. Ücret karşılığı asker toplama girişimi de başarısız olmuştu. Ayrıca Rauf Bey komutasında "Rauf Bey Müfrezesi" adıyla Hindistan, Afganistan ve İran'da İngilizler aleyhine ayaklanmalar tertip etmek üzere bir birlik teşkil edilmişti. Bu birlik ifşa olunca Hindistan ve Afganistan planları askıya alınarak İran'da faaliyetlerine devam etmişlerdi. İran, yalnızca Osmanlı Devleti'nin bu faaliyetlerini protesto etmekle yetinmişti. Ruslar Sarıkamış Muharebesinden sonra Kuzey İran'da başlattıkları yürüyüşle Osmanlı kuvvetlerini şubat ayı başında geri çekilmeye zorlamıştı. Boratov komutasındaki Rus birlikleri kasım ayı başlarında Kazvin'de 19.000 ve Enzeli'de 4.000 kişilik bir kuvvet toplamışlardı. Boratov kuvvetleri 14 Aralık'ta Hemedan'a, 21 Aralık'ta Kum'a, 26 Şubat 1916'da Kirmanşah'a girmeyi başarmıştı. 4 Mart'ta İngilizlerle Ruslar arasında yapılan yeni antlaşmaya göre önceden iki devletin nüfuz alanı arasındaki tarafsız alan kaldırılmış ve Burujird-Hanikin-İsfahan hattı sınır kabul edilmişti. 23 Nisan'da Boratov Kütülamâre'de kuşatılmış olan Townshend komutasındaki İngilizlere yardım etmesi için Bağdat üzerine gönderildiyse de yetişememiş ve ancak 29 Nisan'da Townshend teslim olduktan sonraki bir tarih olan 4 Haziran'da Hanikin'i almak için harekete geçebilmişti. Bu sıralarda (29 Nisan 1916) Osmanlı güçleri kuşatma altında tuttıkları Kütülamâre'ye girmiş ve 13.309 kişilik İngiliz kuvvetini esir almıştı. Bunun sonucu olarak XIII. Kolordu 7 Mayıs'ta İran Harekâtına görevlendirilmişti. İran'a Harekâta görevlendirilen Türk XIII. Kolordusu 9 Mayıs'ta Kütülamâre'den hareket etmiş, Hanikin önlerinde Boratov kuvvetlerini bozduktan sonra 2 Temmuz'da Kirmanşah'a girmişti. Lojistik destek sağlayamadan büyük sıkıntılarla buraya gelen XIII. Kolordu daha mevcut işe sıkıntısını dahi aşamamışken verilen emir üzere yürüyüşe

geçerek 10 Ağustos'ta Hemedan'ı almayı başarmıştı. Ardından 11 Ağustos'ta XIII. Kolordu karargâhı Hemedan şehrine nakledilmişti. Ancak hareket noktasından 400 km uzaklaşan birlikler yardım alamaz hale gelince buradan daha ileriye gidememişti. İngiliz ve Ruslar da kuvvet toplamaya koyuldukları için bir süre İran içlerindeki hareketlilik durmuştu.⁵

1917 yılında İngilizler Bağdat'a doğru yürüyecekleri sırada Irak bölgesindeki Osmanlı kuvvetleri XVIII. Kolordudan ibaretti. İngilizler 9 Ocak'ta Bağdat'a yürümeye başlayınca 21 Ocak tarihinde Halil Paşa tarafından İran'da bulunan XIII. Kolorduya Bağdat'ın imdadına yetişmesi için emir verilmişti. Boratov kuvvetleri bunun üzerine XIII. Kolordunun boşalttığı Hemedan üzerine hareket etmişti. Ruslar 13 Mart'ta Kirmanşah ve İsfahan'ı yeniden ele geçirmişti. İran ve Irak olmak üzere iki cephede sıkışan Türk kuvvetleri ileri doğru harekete geçen İngilizler karşısında büyük kayıplar vererek 25 Şubat'ta Kütülamâre'yi İngilizlere terk etmişti. Bir yıl önceki gibi Aziziye ve Selmanıpak'ta İngilizleri durdurmak için gösterilen son çaba da sonuçsuz kalmıştı.⁶ Durum böyle olunca VI. Ordu Komutanı Halil Paşa 26 Şubat tarihli bir emirle İran'daki kuvvetlerinin tamamının tahliyesini emretmişti. 1 Mart'ta Hemedan boşaltılmış ve 3 Mart'ta da Rusların eline geçmişti. Diğer taraftan 11 Mart'ta Bağdat İngilizlerin eline geçmişti. 2 Nisan'da İngilizlerle bağlantı

⁵ Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, III, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 316; Tuncay Ögün, "Osmanlı Basımında Cihad-ı Ekber: İran Örneği", *Türkiyat Mecmuası*, XXVIII, S. 1, 2018, s. 106; Sadık Sarısamam, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran Harekâtını Yapan XIII. Kolordunun İşesi Meselesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 13, 2009, s. 9-10; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, TTK, Ankara 2011, 490-493; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, TTK, Ankara 2011, s. 298; İsrail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi -Rauf Bey Müfrezesi", *OTAM Dergisi*, S.3, Ocak 1992, s. 252-268; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013, s. 263; Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kalkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2006, s. 42; Yüzbaşı Mukbil Bey, *age*, s. 48-49.

⁶ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu-Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003, s. 51.

sağlayan Ruslar Kuzeyden de Bağdat'a yürüyerek İngilizlerle birlikte Türk ordusunu kuşatmaya çabalamıştı.⁷ Diğer bir ifadeyle Osmanlı güçlerine karşı Ruslardan yardım alamayarak yalnız kalan İngilizler, Türklerin Kazvin'e ilerlemesinden çekinmekteydiler. Tedbir olarak İran Şahu Ahmet'in Tahran'ı terk etmesi teklifini kabul etmemesi üzerine Bağdat'a doğru yürüyerek Osmanlı Devleti'nin İran'daki güçlerini çekmesini sağlamışlardı.⁸ 24-26 Nisan 1917'de İran'dan çekilen XIII. Kolordu ile Irak Cephesi'ndeki XVIII. Kolordu Bağdat'ın kuzeyinde birleştiler.⁹

Bu sıralarda Türk direnişiyile karşılaşan Rus güçleri arasında mart ayından beri süregelen Bolşeviklik propagandaları savaş gücüne olumsuz etki etmişti. Son aylarda Rus Ordusunda toplu halde firar ve disiplinsizlik başlamıştı. Türklerin bıraktığı boşluğu değerlendiremeyen Rusya'yla 15 Aralık'ta Almanya, Avusturya, Bulgaristan, Osmanlı Devleti arasında Brest-Litovsk Mütarekesi ardından da Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 18 Aralık'ta Doğu Anadolu'daki Türk-Rus Savaşını durdurmak için de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Bu antlaşmaya göre iki devlet de İran'da asker bulundurmayacaklardı.¹⁰ Rusların çekilmesine rağmen bölgede Ermeni ve Nasturiler hakimiyet kurmaya girişmişti. İngilizler de Rusların boşalttığı yerlerde ilerlemeye devam etmişti.¹¹ Bu durum Erbil-Süleymaniye-Kerkük muntikasında bulunan ve bulunduğu bölgede yeterli iâşe maddesi

⁷ Ali İhsan Sabis (1991). *Harp Hatıralarını Birinci Dünya Harbi*, IV, İstanbul: Nehir Yayınları, s. 21-25; Maurice Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, II, çev. Mehmet Nihat, Askeri Matbaa, İstanbul 1928, s. 293; İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK, Ankara 2014, s. 239-240.

⁸ Y. Karadeniz, *age*, s. 491.

⁹ İ. Görgülü, *age*, s. 237.

¹⁰ A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırm-Balkanlar-93 Harbi ve Şarkamış*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 528-529; E. Z. Karal, *age*, s. 510-511; Nurcan Toksoy, "Rusya'nın Trans-Kafkasya Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 47, 2000, s. 504.

¹¹ M. Sankıoğlu, *age*, s. 67; Yuluğ Tekin Kurat, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK, Ankara 1999, s. 145.

bulamayan İran sınırında konuşlanmış XIII. Kolordunun İran'dan erzak tedarik etmesinin önünü kesmişti.¹²

Yukarıda bahsedildiği üzere XIII. Kolordunun İran Harekâtı Mayıs 1916 ıla Nisan 1917 arasındaki tarihlerde cereyan etmiştir. Bu çalışmada da Osmanlı XIII. Kolordusunun bahsedilen tarih aralığındaki İran harekâtı ve menzil hizmetleri ele alınmıştır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞ'INDA İRAN CEPHESİ VE OSMANLI XIII. KOLORDUSU

Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı ordusu dört ordu müfettişliği ve müstakil kıtalar şeklinde teşkil edilmişti. Birinci Ordu Müfettişliği İstanbul'da, İkinci Ordu Müfettişliği Şam'da, Üçüncü Ordu Müfettişliği Erzincan'da, Dördüncü Ordu Müfettişliği Bağdat'taydı. Ayrıca San'a'da Bağımsız VII. Kolordu, Asir'de de bir bağımsız bir tümen bulunmaktaydı. Dördüncü Ordu Müfettişliğinin karargâhı Bağdat'taydı. Musul'daki 12. ve Bağdat'taki XIII. Kolordular bu müfettişliğe bağlıydı. Musul'daki 35. Tümen ile Kerkük'teki 36. Tümen XII. Kolordunun; Bağdat'taki 37. Tümen ile Basra'daki 38. Tümen ise XIII. Kolordunun emri altındaydı.¹³

3 Ağustos 1914'te seferberliğin ilan edilmesinden sonra 7 Ağustos tarihli bir emirle mevcut teşkilat lağvedilerek ordu müfettişlikleri ordu komutanlıklarına dönüştürüldü. Başkomutanlık Vekâleti kurularak Birinci ve İkinci ordular İstanbul'da, Üçüncü Ordu Erzurum ve civarında toplanmak üzere üç ordu teşkil edildi.¹⁴ Bundan başka Karadeniz, Çanakkale, Edirne, Çatalca Müstahkem Mevki Komutanlıklarıyla İzmir ve Irak Havalisi Komutanlıkları oluşturuldu. Bir süre sonra

¹² E. Aysan, *Büyük Harpte İran Cephesi*, Askerî Matbaa, İstanbul 1938, s. 7.

¹³ Dukakinzade Feridun, *Büyük Harp - Türk Cepheleeri*, Yıldız Askerî Akademiler Kumandanlığı Matbaası, İstanbul 1927, s. 10-13; Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: I, TTK, Ankara 2008, s. 142.

¹⁴ Ahmed Nihad, *Askerî Tarih ve Coğrafya*, [Basım yeri yok] 1926, s. 5.

6 Eylül 1914 tarihinde merkezi Şam'da olmak üzere 4. Ordu adıyla yeni bir ordu daha oluşturuldu.¹⁵

Daha önce Musul'da görev yapmakta olan XII. Kolordu, yeni teşkil edilen 4. Orduya katılmak üzere Şam'a nakledildi. XIII. Kolordu ise Erzurum'a sevk edilerek 3. Ordu kuruluşuna dahil edildi.¹⁶ Bu teşkilatlanma bölgedeki mevcut kuvvetleri Kafkas Cephesi ve Suriye taraflarına kaydırarak bütün Irak'ı savunmasız bırakmaktaydı. Bu yüzden Bağdat Valisi ve Irak ve Havalisi Genel Komutanı Cavid Paşa'nın Dahiliye Nezareti ve Sadaret makamı nezdindeki ısrarlı girişimleri neticesinde XIII. Kolordunun Basra'daki 38. Tümeni 30 Ağustos 1914 tarihli bir emirle Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı emrine bırakıldı.¹⁷ Fakat bu da Irak bölgesinin savunulması için yeterli değildi. Cavid Paşa, Musul ve Basra vilayetlerinin seferberlik için yeterli kaynağının olmadığını sadece Bağdat'ın seferber olmaya müsait olduğunu bildirdi.¹⁸ Ancak Irak bölgesine yönelik ciddi bir tehdit beklemeyen Karargah-ı Umûmi, burada teşkil edilen Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı birliklerinin aşiret kuvvetlerinin desteği ile İran'a girecek, İran ve Afgan kuvvetlerini de beraber sürükleyerek Hindistan'a saldıracak güçte olduğuna inanmaktaydı.¹⁹ Bu yüzden 38. Tümen ile bir müstakil tabur, seyyar jandarma, hudut ve depo kıtalarından oluşan 21.721 mevcutlu Irak ve Havalisi Genel Komutanlığının ayrıca takviye edilmesine gerek duyulmadı.²⁰

1914 yılının kasım ayı başlarında İngilizlerin Irak'a karşı harekâta girişeceklerinin anlaşılması üzerine Bağdat, Kûtulamâre

¹⁵ Dukakinzade Feridun, *age*, s. 19-21.

¹⁶ Mehmed Emin, "Osmanlı - İngiliz Irak seferi ve Hatalarımız", *Mecmu'a-yı Askeriye*, S. 17-18, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 671; Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: II, TTK, Ankara 2008, s. 1383.

¹⁷ Mirliya Cavid, *Irak Seferi ve İttihat Hükümetinin Hayâlât ve Cehalet-i Siyâsiyesi*, Müdafaa Matbaası, İstanbul 1334, s. 10; Mehmed Emin, *agn*, s. 683.

¹⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970, s. 228.

¹⁹ Dukakinzade Feridun, *age*, s. 20.

²⁰ Mehmed Emin, *agn*, s. 699.

ve Amâre'de bulunan kuvvetler Basra'ya doğru sevk edildi.²¹ Ancak 9 Aralık 1914'te Kurna Muharebesi'nde İngiliz kuvvetleri karşısında başarılı olamayan 38. Piyade Tümeni Komutanı Miralay Mehmet Suphi Bey'in de aralarında olduğu subay ve erlerin İngilizlere esir düşmesi mevcut kuvvetlerin Irak savunması için yeterli olmadığını gösterdi.²² Böylece Enver Paşa'nın emriyle Dördüncü Ordu'ya bağlı XII. Kolordunun bazı birliklerinin Irak'a kaydırılmasına başlandı. 14 Aralık'ta Musul'daki 35. Piyade Tümenine Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı emrine intikal etmesi bildirildi. Bu emir üzerine 35. Tümen, 1915 yılı şubat ayı sonlarına doğru Nasıriye'ye vardı. 22 Ağustos 1915 tarihinde Pozantı'da yeni teşkil edilmiş olan 45. Piyade Tümenine Halep üzerinden Irak ve Havalisi Genel Komutanlığına katılması emredildi.²³ 20 Eylül 1915'te ise Miralay Halil Bey'in emrindeki birlikler XVIII. Kolordu adıyla yeniden düzenlendi ve 9 Ekim 1915 günü verilen bir emirle kolorduya 51. ve 52. Piyade Tümenleri ile Bağdat'a intikal etmesi bildirildi.²⁴

Yeni sevk edilen birliklerin intikaliyle bölgedeki asker sayısının gittikçe artması buradaki askerî teşkilatın da yeniden düzenlenmesini gerekli kılmaktaydı. Bu yüzden 5 Ekim 1915 tarihli bir emirle Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı lağvedilerek yerine VI. Ordu Komutanlığı ihdas edildi. Yeni ordunun komutanlığı o sırada Birinci Ordu komutanı olan Alman Mareşal Colmar Von der Goltz (Mareşal Golç Paşa)'a verildi.²⁵ Kurmay başkanlığına da Kaymakam Kazım (Karabekir) Bey

²¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, Cilt: III, 1 inci Kısım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1979, s. 64.

²² İ. Görgülü, *age*, s. 218.

²³ Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 108-109.

²⁴ Şevket Süreyya Aydemir, "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4.

²⁵ Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 118.

getirildi.²⁶ 15 Kasım 1915'te Haydarpaşa Garı'ndan hareket eden Colmar Von der Goltz'un yanında Kazım Bey, İran Heyeti Reisi Miralay Bop, Goltz Paşa'nın yaveri Kaymakam Restorf, Başkonsolos Vassel, Menzil Müfettişi Binbaşı Kummerow vd. vardı. Mareşal Goltz Paşa 6 Aralık'ta VI. Ordunun merkezi olan Bağdat'ta vazifeye başladı.²⁷ Yeni ordunun kuruluş amacı harekât alanındaki çeşitli müstakil birlikleri bir araya toplayarak Irak cephesini istikrara kavuşturmak; İran'ı Rusya ve İngiltere'ye karşı savaşa sokarak bu ülkeyi adı geçen iki devletin tahakkümünden kurtarmak; İran'ın bağımsızlığını temin etmek amacıyla askerî ve siyasî bütün teşebbüsleri sevk ve idare etmekte.²⁸

1915 yılının 22-23 Kasım gecesi yayımlanan bir emirle 35. ve 38. Tümenler ile XIII. Kolordu; 45. ve 51. Tümenler ile XVIII. Kolordu teşkil edildi.²⁹ Bu şekilde VI. Ordunun mevcudu 30.260 efrat, 1.009 zabite çıktı. 11 Aralık'ta 52. Tümen de bu kolorduya katıldı. VI. Ordunun kuruluşuyla birlikte Ordu Karargâhu Bağdat'ta olmak üzere 38., 45., 51., 52. Tümenler Kütülamâre çevresine konuşlandırıldı. 30 Aralık 1915 tarihine gelindiğinde mevcutları azalan 35. ve 38. Tümenler 35. Tümen adı altında birleştirildi. Bu şartlarda 1 Ocak 1916 tarihinde VI. Ordunun mevcudu 970 zabıt, 31.674 erden ibaretti.³⁰

Osmanlı güçlerinin Kütülamâre Kuşatmasını başarıyla sonuçlandığı 29 Nisan 1916 tarihi itibarıyla VI. Ordunun kuruluşu şöyleydi: XIII. Kolordu, mart ayı itibarıyla Trakya'dan gönderilen 2., 6. Tümenler ile 35. Tümen ve bağlı birliklerinden;

²⁶ Kazım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 444; Nusret Baycan, "Çeşitli Cephelelerde Kâzım Karabekir", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IV, S. 11, Ankara 1988, s. 450.

²⁷ Colmar Von Der Goltz, *Yüzmüncü Yüzyıl Başlarında Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtırâtı"*, Haz. Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012, s. 134-135; K. Karabekir, *age*, s. 471.

²⁸ Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, s. 118; Goltz, *age*, s. 118.

²⁹ Yavuz Ölçen, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutulamare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 13.

³⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 493-505; İ. Görgülü, *age*, s. 228-231.

XVIII. Kolordu ise 45., 51., 52. Tümenler ve bağlı birliklerinden oluşuyordu. Bu iki kolordudan başka Musul Grubu diğer bir adıyla Haydar Bey Müfrezesi teşkil edilmişti.³¹ Kûtulamâre kuşatması başarıyla sonuçlandırıldıktan sonra XIII. Kolordu İran içlerinde harekâta görevlendirildi. Bu sıralarda XVIII. Kolordu emrinde Kûtulamâre civarında bırakılan 35. Tümen ise dağmık, talim terbiye ve disiplini az, harp aletleri de eskimiş olduğundan kısa bir süre sonra lağvedilerek kalan efrat ve malzemesi de XVIII. Kolorduya devredildi.³²

Osmanlı'nın Kûtulamâre zaferinden evvel 19 Nisan'da Mareşal von der Goltz tıfusten ölünce kendisine mirliva rütbesi verilen Halil Paşa VI. Ordu Komutanlığına, Miralay Kazım (Karabekir) de XIII. Kolordu Komutanlığına atanmıştı.³³ Kût Zaferi sonrasında Enver Paşa mayıs ayında gelip durumu yerinde izlemiş, ardından Kûtulamâre'de savunmada kalıp Irak Cephesindeki kuvvetlerin bir kısmı ile İran'da harekâta girişilmesi emrini vermişti. Önemli miktarda bir kuvvetin İran'a gönderilmesine gerekçe olarak İngilizlere yardım etmek amacıyla İran'dan Hanikin'e doğru ilerleyen Boratov komutasındaki Rus Kolordusunun durdurulması gereğini öne sürmüştü. Ayrıca Enver Paşa'nın Rusya'yı içerden çökertip İran üzerinden Afganistan yoluyla Türkistan'a ulaşma hayalleri ve Almanların da bu yolda teşvik ve tahrikleri bu kararın alınmasındaki diğer etkenlerdi.³⁴ VI. Ordu Komutanı Halil Paşa ise İran seferi için

³¹ Mehmet Kenan, *age*, II, s. 219; *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Cilt: III, 2'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 815; Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayhan Yayınları, İstanbul 2014, s. 184; Mehmed Nihad "Irak Cephesi Muharebatından: 13. Kolordunun İran Seferi", *Askerî Mecmua*, S. 15-16, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 599-601.

³² A. İ. Sabis, *age*, III, s. 93; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 220.

³³ 27 Nisan 1916 tarihli İrade-i Seniyye ile tayinler bildirilmiştir. Bkz. BOA, İDUİT. Dos. No: 150, Göm. No: 44/1, *Arşiv Belgelerine Göre Kûtül-Amâre Zaferi*, s. 127; S. Shaw, *age*, II, s. 1448.

³⁴ V. Yılmaz, *age*, s. 179; Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşını Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 20-21 Kasım 2014, s. 427.

alınan kararda Alman etkisi olduğunu açıklayarak bu fikre katılmadığını ve istifa etmek istediğini Enver Paşa'ya bildirmişti. Onu haklı çıkaran bir gerekçe de İngiliz ordusunun kuvvetlerini takviye etmek için Bağdat üzerine yeni bir sefer hazırlığına başlamasıydı. Ancak Enver Paşa yine de Halil Paşa'nın talebini reddederek Kirmanşah'ın mutlaka işgal edilmesi gerektiğini bildirmişti.³⁵ Liman von Sanders ise Goltz Paşa'nın vefatıyla cephedeki Alman etkisinin azaldığını düşünmekte ve bundan rahatsızlık duymaktaydı.³⁶

Kûtülamâre'deki ağır yenilginin ardından İngilizler tarafından ise 1916 yılının mayıs ayında bir takım yeni düzenlemelere gidilerek, General Gorringe emrindeki 3., 7. ve 13. Tümenlerden teşkil edilen Dicle Kolordu Komutanlığı, 14. Tümen ve 15. Tümen ile takviye edilmişti. Daha sonra 11 Temmuz 1916 tarihi itibarıyla Irak Cephesi'nde altı ay kadar görev yapmış olan General Gorringe'in yerine Dicle (III. Hint) Kolordu Komutanlığı görevine General Sir Stanley Maude getirilmişti.³⁷ Buna karşın XIII. Kolordu'nun İran'a gönderilmesiyle Irak Cephesi büyük ölçüde Osmanlı güçlerinden arındırılmış, önemli geçit ve kavşak noktalarının kontrolü zayıf bırakılmıştı. İngilizler bölgede doğan bu boşluğu iyi değerlendirerek Basra'da beklentikleri Hindistan kuvvetleriyle ileri safta bulunan birliklerini de takviye ettiler. Kût kuşatmasından ders çıkararak daha çetin şartlarda da dayanabilmek için erzak ve mühimmat tedarikine önem verdiler. General Maude'un elinde süvari, topçu ve uçaklarla desteklenmiş olan beş piyade tümeni bulunmaktaydı. Ayrıca Dicle üzerinde kendisini destekleyecek bir nehir filosu teşkil edilmişti. 1916 yılı yaz ve sonbahar boyunca hazırlıklarını sürdüren General Maude'un muharip gücü 107.000'i Hint

³⁵ "Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları", *Akşam*, haz. Şevket Süreyya Aydemir, 3 Aralık 1967, s. 4; Tülay Alim Baran, "Birinci Dünya Savaşı ve Irak Cephesi", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı, Yıl: 13, Mayıs 2015, S. 25, Ankara, s. 72.

³⁶ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013, s. 164.

³⁷ Figen Atabey, "General F. S. Maude'un Bağdat Seferi", *History Studies*, Volume 9, Issue 2, June 2017, s. 70.

ordusundan olmak üzere 166.000 personele ulaşmıştı. İngilizler yeniden Irak'a kuvvet sevk edip hazırlıklarını tamamladıktan sonra taarruza geçtiler.³⁸

XIII. KOLORDUNUN MENZİL TEŞKİLATI

Sözlükte menzilin anlamı, “esnâ-yı seyr ve seyahatte gece nüzûl olunan yer, konak, iki konak arası, bir konak yol, merhale; ikâmet olunan yer, mesken-î ikametgâh, hâne; posta tatarı beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı; mermiyâtın kat ettiği mesafe, kast ve niyet olunan son mahal” olarak geçmektedir.³⁹ Askerî bir kavram olarak menzil ise daha özel bir anlam yüklenmiştir. Askerî menzillerin seferde vazifeleri cephane, erzak ve diğer levazımın ikmalî, yaralıların, hastaların ve lüzumsuz malzemenin geriye nakli gibi hususlarla ilgilenmektir.⁴⁰ Askerî menziller savaşın yönüne göre daha önceden tespit edilir, ordunun ikmal ve işesi buralarda hazırlanarak seferde hizmetine sunulurdu. Askerî menziller büyük ordulara hizmet verdiğinden, yerleşim yerlerinden uzakta ve su bulunan geniş düzlükler üstünde teşkil edilmişlerdi.⁴¹

Osmanlı Devleti geliştikçe devletin diğer kurumları gibi silahlı kuvvetleri de lojistik desteğini yeterli düzeyde yürütecek şekilde gelişmişti. Osmanlı orduları, tarihçiler tarafından “rakip kabul etmez” diye ifade edilen ikmal ve işe sistemi diğer adıyla lojistik destek mekanizması iyi işlediği sürece zaferden zafere

³⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983, s. 122; Z. Türkmen, “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, s. 426-427.

³⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 1414.

⁴⁰ Binbaşı Ferid, “Büyük Harpte Alman Ordusunda Menzil Hıdematı”, *Askerî Mecmuâ*, S. 61, 1926, s. 129.

⁴¹ Fatih Müderrisoğlu, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri”, *Türkler*, Cilt: X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 923-924; İzzet Sak-Cemal Çetin, “XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 198; Yusuf Halaçoğlu, “Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX, İstanbul 2004, s. 159.

koşmuştu.⁴² Ancak bu mekanizma zamanla düzenini yitirmişti ve Birinci Dünya Savaşı'na girerken ordunun menzil teşkilatı istenen seviyede değildi. Menzil teşkilatının nasıl düzenleneceği hakkında verilen eğitimler ve hazırlanan nizamnamelerin yetersizliği konusunda dönemin Osmanlı subayları hemfikirdi.⁴³

XX. yüzyıla gelindiğinde ordunun iç işleri Rumi 1316'da (1900-1901) yayımlanmış olan Hıdemât-ı Seferiye Nizamname-i Hümayını⁴⁴ ile sonrasında Osmanlı Ordusunda görevli Alman subaylarının da etkisiyle Almanca'dan Rumi 1325 (1909-1910) yılında Türkçe'ye çevrilerek ordu birimleri ve askerî okullara dağıtılan 1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesi (Felddienst Ordnung)⁴⁵ ile düzene koyulmaya çalışılmıştı. Daha sonra yine Almanya örneğinde hazırlanan Rumi 1327 (1911-1912) tarihli Menzil Hıdematı Nizamnamesi⁴⁶ yürürlüğe girmiş ve Osmanlı ordusunun hem Balkan Savaşlarında hem de Birinci Dünya Savaşı'ndaki lojistik hizmetleri bu nizamname kapsamında yürütülmüştü.⁴⁷

⁴² Yusuf Alpmansü, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları", *Askerî Tarih Bülteni*, S. 19, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 1; Yavuz Selim Çeloğlu, *Çanakkale Cephesi'nde Askerî Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2018, s. 1; konuyla ilgili olarak, Gabor Agoston'un Osmanlı'da Ateşli Silahlar adlı kitabına yazdığı takdim yazısında Exeter Üniversitesi Tarih Profesörü Jeremi Black, yine Gabor Agoston'un makalelerindeki ikmal ve iaşe sistemi vurgusu ile birlikte Osmanlı ikmal ve iaşe sistemi için "rakip kabul etmez" ifadesini kullanmıştır. Bkz. Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askerî Devrim Tartışmaları*, haz. Kahraman Şakul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. xvi vd.

⁴³ Halit Baş, *I. Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesi: İaşe ve Sağlık Hizmetleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2019, s. 37.

⁴⁴ *Hıdemat-ı Seferiye Nizamname-i Hümayını*, Daire-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1316.

⁴⁵ *Hıdemat-ı Seferiye Nizamnamesi (1908 Yeni Alman Seferiye Nizamnamesinin Tercümesidir)*, Kitabhâne-i Askerî, İstanbul 1325.

⁴⁶ *Menzil Hıdematı Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1327.

⁴⁷ Erickson, bu nizamname ve talimatların birebir (verbatim) tercüme edildiğini vurgulamıştır. Bkz. Edward J. Erickson, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in The Balkans 1912-1913*, Praeger, London 2003, s. 58; Birecikli de birebir tercüme yapıldığını

Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi'ne göre Menzil Hizmetleri şunlardı:⁴⁸

1- Ordunun zîrûh ve gayri zîrûh (cephane, malzeme, me'kûlat ...elh) her türlü noksan ve ihtiyacâtının ikmâli.

2- Kudret-i harbiyesini taklil ve hareketini işgal edecek bilcümle mevad ve eşyadan ordunun tahlisi [hastalar, yaralılar, gayri kabil-i isti'mal bir hale gelmiş esliha ve techizat, üsera, ganâ'im-i harbiye elh gibi]

Bu suretle dahil-i memlekette orduya, ordudan geriye dahil-i memlekete doğru mütemediyen sevk ve nakliyatı istilzam eyleyen vezâif-i mezkurenin tertip ve tanzim ve icrası “menzil hıdemâtını” teşkil eder.

Hıdemât-ı Seferiye Nizamnamesi'nde de menzil hizmetleri, seyyar ordunun hareket kabiliyetini muhafaza etmek için askerler ve hayvanlar gibi muharip kuvvetlerin her ihtiyacının sürekli bir şekilde sağlanması ile hasta, yaralı, kullanılmayan harp malzemesi ve esir gibi ordunun hareket kabiliyetlerini sınırlayacak unsurların geriye sevk edilmesi şeklinde açıklanmıştır.⁴⁹

Seferberliğin ilanından sonra 5 Ağustos 1914 tarihi itibarıyla ordularla karargâh şubeleri arasındaki tüm koordinasyon görevleri, kuruluş ve kadrosu belirlenmiş olan Menzil Müfettiş-i Umûmiliği tarafından yürütülmeye başlanmıştı. Uygulanan seferi

ayrıca Osmanlı Ordusu'na uygun hesaplamaların yapılmadığı bu nizamname ve talimatnamelerin Balkan Savaşlarında başarı sağlamadıklarını belirtmiştir. İhsan Burak Birecikli, “Balkan Harbi Srasında Osmanlı Ordusunun Moral ve Disiplin Durumu”, *Türk Yurdu*, Cilt: XXXII, S. 303, 2012, s. 24; Ayrıca bkz. Bülent Durgun, “Sefer Planlarında ve Balkan Harbi'nde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29, 2014 Güz, 2014, s. 59.

⁴⁸ *Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, s. 2.

⁴⁹ *Seferiye Nizamnamesi*, Matbaa'î Askeriye, Dersaadet 1332, s. 378.

kuruluş ve kadrolara göre kolordularca kurulup ordu menzil müfettişliklerinin sevk ve idaresine bırakılacak kol, teşkil ve tesisler önce 1., 2. ve 3. Ordular hizmet alanlarında oluşturulmaya başlanmıştı.⁵⁰

Savaş öncesinde mevcut olan birliklerin seferber edilmesi ikmalî, hazırlıkları nispeten kolaydı. Ancak seferberliğin ilanından sonra kurulan birliklerin ikmal ve hazırlıkları oldukça güç olup zamana muhtaçtı.⁵¹ Bu durum yeterli iaşe malzemesi bulma ve bunu gerekli birimlere ulaştırma konusunda lojistik sorunlara sebep oluyordu.⁵² Çalışmamızın konusunu teşkil eden İran cephesindeki Osmanlı kuvvetleri de lojistik destek açısından gerekli ikmal hazırlıkları, harekâtın başlamasıyla aynı zamanda başlamıştı.

Menzil teşkilatı açısından Irak-İran Cephesi'nde seferberliğin ilanı ile birlikte cephedeki birliklerin önemli bir kısmının diğer cephelere sevk edilmiş, geride kalanların menzil işleri Halep merkezli olarak yürütülmüştü. Irak Cephesi'ndeki birlikler harbin başlangıcından Nasriye'nin kaybedildiği 25 Temmuz 1915'e kadarki 265 günlük zaman zarfında sevk ve idarede büyük sorunlar ve eksiklerle karşılaşmıştı.⁵³ Bu durum bir süre devam etmiş, 5 Ekim 1915'te VI. Ordunun kurulmasıyla VI. Ordu Menzil Müfettişliği de teşkil edilmişti. Menzil müfettişliğine Binbaşı Kummerow, kurmay başkanlığında ise Binbaşı Hayri Bey atandı.⁵⁴ Irak Menzil Müfettişliğine bağlı

⁵⁰ Yavuz Selim Çeloğlu, "Çanakkale Cephesi'nde 5'inci Menzil Ordu Teşkilatı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S. 24, 2018, s. 135-136; *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, Cilt: X, Ankara 1985, s. 116-118.

⁵¹ Binbaşı Muzaffer, "Harb-i Umumiye Menzilsilik-Onuncu Nüshadan Mâ-ba'd", *Mecmua-yı Askeriye*, S. 11, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 412.

⁵² Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 119.

⁵³ Mehmed Emin, *agn*, s. 718; Mevlüt, Karagöz, *I. Dünya Savaşı'nda Menzil Hizmetleri: IV. Ordu Örneği*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2019, s. 107-108.

⁵⁴ K. Karabekir, *age*, s. 471; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 791-792.

bütün menzil kuruluşları ve hastaneler VI. Ordu Menzil Müfettişliğine devredildi.⁵⁵ VI. Ordu Menzil Müfettişliği, merkezi Halep olmak üzere 19 Kasım 1915 tarihinde kuruluşunu tamamladı. 10 Ocak 1916 tarihine kadar burada görev yaptıktan sonra cephedeki askerî hareketin gidişatına bağlı olarak Bağdat'a intikal etti.⁵⁶ Kısa bir süre sonra VI. Ordu Menzil Müfettişliği tam teşkilatlanmasını tamamlayamadan, XIII. Kolordunun İran içlerine hareket ettirilmesi kararı alındı.

İran harekâtı için İran Menzil Müfettişliği Kuruldu. İran Menzil Müfettişliği Kirmanşah-Hemedan, Kirmanşah-Hanikin, Hanikin-Bağdat, Kirmanşah-Sine hat komutanlıklarından teşkil edildi. Bu harekât için ayrı bir menzil hattı kurulması zorunlu hale gelmişti.⁵⁷

İran harekâtı için düşünülen hat dahilinde menzil adına hiçbir şey yoktu. Hanikin'e doğru yapılan yürüyüşler hava sıcaklığının 60-70°'yi bulduğu bir zamanda yapılmıştı. Her ne kadar gündüz yürüyüşünden kaçınılsa da kum fırtınaları, uygun olmayan suların içilmesi, sıcakta uyuyamayan askerlerin dinlenemeden tekrar yola çıkması, yemek ve ekmek hazırlığının da yapılamaması gibi olumsuzluklar bir araya gelince yürüyüş boyunca vefat edenlerin sayısı fazla olmuştu.⁵⁸ 10 Haziran 1916'da Kasrîşirin'e gelen Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa, İngilizlerin Kût cephesinde bir şey yapamayacaklarını söyleyerek XIII. Kolordunun Kirmanşah'ı zapt etmesini istemişti. Bunun üzerine Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey, elindeki nakliye vasıtaları ve ahaliden temin edilen erzak kabileleri ile kolorduyu ancak Kasrîşirin'de iâşe etmenin mümkün olduğunu, ileri

⁵⁵ Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-1918)*, Vadi Yayınları, İstanbul 2004, s. 51.

⁵⁶ *ATASE*, Kls. 196, Dos. 246-828, F. 043-04; *Irak-İran Cephesi*, 1. Kısım, s. 791; Sabit Çetin, "Irak Cephesi'nde Türk Ordusunun İaşe İşleri (1916-1918)", *Unutulan Zafer: Kutül-Ammare 100'üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, 8 Mart 2016 İstanbul, s. 505.

⁵⁷ *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 348; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, Cilt: III, 2'inci Kısım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 2002, s. 630-631.

⁵⁸ Mehmet Kenan, *age*, II, s. 220-221.

hareket için de Kasrşirin’de yeniden erzak ve iâşe yığmanın gerektiğini belirtmiş, bunların yanında nakit para ve 15 yük otomobili veya kamyon istemişti. Ruslar geri çekilirken hiçbir şey bırakmadıkları gibi çekilirken tarlaların çoğunu yakmışlardı. Kolordunun hareket edeceği sahada erzak bulmak şüpheliydi.⁵⁹

XIII. Kolordunun ihtiyaçları Bağdat’tan gönderilmekteydi. İlerleyen birlikler için İran Harekâtının menzil bölgesi de Bağdat’tan başlayarak kolordunun ilerlediği noktaya kadar devam eden bir hat üzerindeydi. XIII. Kolordu sırasıyla Hanikin, Kirmanşah ve son nokta olarak da Hemedan’a kadar ilerlediğinden. Menzil bölgesi de aynı şekilde doğuya doğru genişleme gösteriyordu.

Ulaştırma Faaliyetleri: VI. Ordu emrindeki XIII. Kolordunun Hemedan’a kadar uzanan harekâtı açısından bakıldığında İran-İrak iklimleri birbirinden Kasrşirin’in doğusunda ve özellikle Paytak Boğazı’nda ayrılır. Kasrşirin’de son defa olarak bir iki hurma ağacına rast gelinse de bundan sonra iklim artık hurma ağacı yetişmesine müsaade etmezdi. Ancak düzlüklerde ağaçlık olarak her köy ve kasabanın geniş bahçeleri ve çoğunlukla birer kavak ağacı korusu vardı. İran ovaları dağların aksine gayet verimliydi. Her tarafta bol suya rastlanırdı. Sınırlı sayıda akarsuya rağmen İran’da su kullanımı dikkate değerdı. Bölge bir su kanalı şebekesiyle örülüydü. Bu kanal ağı sayesinde hububat tarlaları sürülmeden evvel, tohum ekildikten sonra ve daha sonraki zamanlarda olmak üzere defalarca su altında bırakılırdı. Bu sayede ekinlerin yetişmesi sadece yağmur ve akarsulara bırakılmazdı. Değirmenler de bu kanallar vasıtasıyla kullanılabilirdi. Ancak İran ovalarında bu

⁵⁹ Sadık Sarısamam, *Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Dönemlerinde Osmanlı İran İlişkileri (Ekim 1915 - Nisan 1917)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994, s. 180; Abidin Ege, *Harb Günlükleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 328.

kanalları aşmak meşakkatliydi. Bu yüzden birliklerin hareketi oldukça güçleşmişti.⁶⁰

Irak arazisini İran'a bağlayan yollara gelince bu yollar dar boğazlar, sarp yamaçlar ve patikalarla doluydu. İran topraklarındaki ovalar hareketi engelleyen su kanallarıyla örtülü olduğu için ovidan ovaya tekerlekli vasıtalarla geçmek neredeyse imkansızdı.⁶¹ İran harekâtı için kullanılan Bağdat-Hanekin-Kirmanşah-Hemedan yolu diğer güzergâhlara oranla tekerlekli vasıtaların geçişine daha uygundu. Bu yüzden XIII. Kolordu İran seferinde bu güzergâhı kullanmayı tercih etmişti. Güzergâhın Irak toprakları içindeki Bağdat-Hanekin arasındaki mesafe yaklaşık 150 km uzunluğundaydı ve yolun bu kısmında birliklere yetecek kadar su yoktu (bkz. Tablo 1). Bu yol üzerindeki dar boğazların kış aylarında yoğun kar nedeniyle kapanması da büyük sıkıntı yaratmaktaydı.⁶² Bağdat'a doğru ilerleyen İngiliz birliklerini durdurmak için 1917 kışında bu boğazlardan Irak bölgesine geri dönmeye çalışan XIII. Kolordu bu yüzden ağır kayıplara uğramış, ayakları donan on iki askerin topuk ile ayak bilek arasındaki şemik denilen yerden ayakları kesilmiş, birçok hayvanın soğuktan kulakları düşmüş, tırnakları sökülüştü.⁶³

Tablo 1: Bağdat-Hanekin Güzergâhı Su Vaziyeti

Bağdat-Hanekin Mesafesi Şu Konaklara Ayrılmıştır: ⁶⁴		
Bağdat-Han Benî Said mevki	27 km.	Yolda bir damla su yok

⁶⁰ Gökhan Bolat, "İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları", *JASSS*, VI, S. 3, 2013, s. 1075-1098; Mehmed Nihad, *agm*, s. 661-662.

⁶¹ Mehmed Nihad, *agm*, s. 667.

⁶² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 18-22; Mehmed Nihad, *age*, s. 610-611; *Vilayat Yolları Haritasıdır*; Hilal Matbaası, İstanbul [Tarih yok].

⁶³ Mehmet Sinan Özgen, *Bohâdînlî Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, haz. Servet Aşar-Hasan Babacan-Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 90.

⁶⁴ Mehmed Nihad, *agm*, s. 610.

Han Benî Said Bakuba Kasabası	21 km.	Biraz su var
Bakuba-Şehriban	40 km.	Yolun yarısından sonra su bol
Şehriban-Kızılribat	30 km.	Su yok
Kızılribat-Hanikin	32 km.	Su yok
Toplam = 150 km		

İran'da arabaların geçişine uygun az yol vardı. Mevcut yolların büyük çoğunluğu Rus nüfuz bölgesinde bulunmaktaydı. İran'da nakliyatın neredeyse tamamı hayvan sırtında kervan usulü şeklindeydi. Araba ile sevk edilecek eşya ve postaların nakli için yollar şöyleydi:

- 1- Reşt-Tahran yolu. (Ruslar tarafından inşa edilmişti)
- 2- Culfa-Tebriz yolu. (Ruslar tarafından inşa edilmiş olup Kazvin'e kadar uzatılması düşünülmekteydi) bu yol üzerinde demiryolu inşa edilmesi düşünülmekteydi. Bunun için gerekli malzeme Erivan'da hazır edilmişti.
- 3- Kazvin-Hemedan. (Ruslar tarafından istikbalde Kirmanşah'a kadar uzatılmak üzere inşa edilmişti)
- 4- Hoy yoluyla Tebriz'den-Urumiye-Bayezid (Türk hududunda) yolu.
- 5- Tahran-Meşhed yolu
- 6- Aşkabad-Meşhed yolu. Ruslar Elburz üzerinden geçmek suretiyle Koçan'a bir yol inşa etmişlerdi. Yolun bundan ötesi Acemler tarafından inşa edilmiş olduğu cihetle bir Acem yolu telakki ediliyordu.
- 7- Tahran-Kum-Sultanabad yolu. Bu yol İngilizlerin teşebbüsleri sonucu inşa edilmişti.

- 8- Kum-İsfahan-Şiraz yolu. Bu yol her ne kadar tamamıyla inşa ve ikmal edilmemiş ise de arabaların geçişi için uygundu.

Bu yollara ek olarak arabaların tamamıyla veyahut kısmen sevk edilebileceği mümkün olan başka yollar da mevcuttu. Mesela Meşhed'den Doğu sınırına giden yol ile Kaşan'dan Yezd ve Kirman'a giden yol bunlardan biriydi. Kaşan-Kirman yolu bir yol olmak üzere inşa edilmemiş ise de arabaların geçişine uygun bir haldeydi.

İran içlerindeki yollar askerî bir raporda şöyle ifade edilmişti: “Memleket dahilinde mevcut bulunan diğer yollar tarihe karışmış olmakla birlikte bazı maksatlarla ticaret için kısmen düzenlenmiş ve tamir edilmiş veya bu yollar hayvanların gelip geçmesiyle belki bu dereceye gelebilmiştir. Uzun kumsal bir yol, dağlar arasında taşlarla dolu dağ yolları, dik ve yar bir muntika, bir patika, işte İran yollarının durumu bundan ibaretti.⁶⁵”

XIII. Kolordu'nun İran Harekâtı hazırlıkları yapılırken daha başlangıçta nakil aracı yokluğundan cephane sandıkları efrat sırtında taşınmış ve büyük zorluk çekilmişti. 23 Nisan'da Boratov Kütülamâre'de kuşatılmış olan Townshend komutasındaki İngilizlere yardım etmesi için Bağdat üzerine gönderilmişti. Rus birliklerinin ilerleyişi haber alınca ilk etapta geri çekilme emri verildiyse de düşman kuvvetlerinin korkulacak büyüklükte fark edilerek geri çekilme emrinden vaz geçilmişti. Bunun üzerine 6.Tümen'in Hanikin'e gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bu yürüyüş için VI. Ordu Menzil Müfettişliğinden 6. Tümen için nakil aracı temin edilmesi emredilmişti. Ancak Tümen ağırlık ve bağlı birliklerine ipsiz, yularsız, palansız hiçbir tesisatı olmayan çıplak merkepler tahsis edilmişti. Hayvanlar o kadar hastaydı ki tümen komutanının bindiği bargirin iki ayağı nalsız ve başında büyük bir şişi vardı. Birçok atlı ümera ve zabitan tamamıyla çıplak merkeplerde idi. Uzun boyluların ayağı yere değmekte altı ayaklı acayip bir

⁶⁵ *İran'a Dair Askerî Raporlar*, Karargâh-ı Umûmî İstihbarat Şubesi, 1332, s. 3-4.

görüntü oluşmaktaydı. Cephanе sandıklarını birer iple birbirine bağlayarak heybe gibi merkeplerin sırtında asmak lazım gelmişti. İpin altına ancak ot koyulabilmişti. Fakat bu zor şartlarda hayvanlar 90 kilo yük altına girmek istememekte, sürekli duraklayarak yere yatmaktaydılar. Her merkebin başına 5-6 asker verilmiş tümen bir merkep kafilesi halini almıştı.⁶⁶

Cepheye gönderilen ve Ordu komutanlığı tarafından birliklere tahsis edilen kamyonlar da ordunun sevkiyat ihtiyaçlarını karşılayacak kapasiteye sahip değildi. Bu yüzden İran seferi için görevlendirilen XIII. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey, VI. Ordu Komutanı Halil Paşa'dan 15 yük otomobili veya kamyon istemek zorunda kalmıştı. Ancak elde yeterli araç bulunmadığı için kolordunun bu haklı isteğini karşılamak mümkün olamamıştı.⁶⁷ Kolordu komutanı olmasına rağmen Ali İhsan Bey'e bile bir makam otomobili tahsis edilememiş, bu yüzden Hanikin'e kadar at üstünde gitmek zorunda kalmıştı. Neyse ki bir süre sonra müstakil süvari livası komutanı Sami Sabit Bey'in otomobili ilk fırsatta iade edilmek üzere şoförü ile birlikte emrine tahsis edilebilmişti.⁶⁸

20 Haziran 1916 tarihi itibarıyla kolordunun 486 zabıt, 18.641 er ve 7.142 hayvandan ibaret iâşe kuvveti bulunmaktaydı. Daha fazla ilerleyebilmek için Ali İhsan Bey'in istediği nakit para ve kamyonlar için Halil Paşa, çok uğraşmasına rağmen sonuç alamadığını ve eldeki vasıtalarından azami suretle istifade etmenin zaruri olduğunu, erzak ihtiyacının da Hanikin'den alınması gerektiğini bildirmişti. Ancak bu tarihte kolordu elindeki hayvanların dörtte biri yaralı ve hasta olduğu gibi arabaların da çoğu kırık. Ayrıca muharebeye hazır bulunmak zorunda olan hayvanları da nakliye için 15 km'den fazla ileri göndermek mümkün değildi.⁶⁹ Bu şartlarda 22 Haziran 1916 tarihli bir emirle Ali İhsan Bey İran menzilinde yeni bir düzen kurmuştu.

⁶⁶ Mehmed Nihad, *agm*, s. 608-610.

⁶⁷ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 230; S. Sarsaman, *age*, s. 180-181.

⁶⁸ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 189-200.

⁶⁹ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 235-238; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 247.

Buna göre, nakliye katarı ve cephane kolları merkezleriyle birlikte sürekli Hanikin'de bulunarak Kasrışirin'de teşkil edilen kolordu ambarına erzak nakliyatıyla meşgul olacak, 1. ve 2. Seyyar hastaneler Kasrışirin'de bulunacaklar, 1. Hastane hasta kabul etmeyerek harekete hazır halde bekleyecekti. 6. Tümen ve sol cenah müfrezesi sürekli olarak erzakını Kasrışirin'deki kolordu ambarından alacaklardı. 2. Tümen ile seyyar hastaneler Hanikin'de menzil ambarından erzak alacaklar, cephane kolları ile nakliye katarı ise ihtiyaçlarını Kızılıribatta karşılayacaklardı.⁷⁰

Ali İhsan Bey menzil hizmetlerinin kesinlikle yürümediğini belirtmişti ve Bağdat'tan gelmesi beklenen cephanenin durumu da muallaktaydı. Düşmanla çarpışırken yaralıları geriye sevk edecek imkânın yokluğundan yakınıyordu. Buna rağmen XIII. Kolordu ve bağlı birlikleri bir menzil teşkilatı olmadan Hemedan'a kadar yürümüşü. Uzun ve yorucu yürüyüşlerle parçalanmış ayakkabılar, asker için büyük sıkıntı olmuştu.⁷¹ Mevcut hayvanlar ihtiyaç duyulan miktarda erzakı taşımaya yetmemiş, karnı doyurulamayan askerin ayrıca ayaklarına da çarıktan başka bir şey giydirilememişti. Bu olumsuz koşullar altında Kasrışirin'den Kirmanşah'a kadar ilerleyen birlikler hastalıklar ve ayakkabısız yürüyüşlerin neden olduğu ayak vurgunları yüzünden yaklaşık 1.200 zayıat verilmişti.⁷²

İaşe Hizmetleri: Almanlar, Irak-İran Cephesindeki birliklerin yönünü tamamen İran'a çevirmeye çalışıyordu. Sırf bu yüzden İran hareketinin masraflarını Almanya üstlenmişti.⁷³ Bütün masraflar Almanlar karşılayacak ancak maaşlar Osmanlı

⁷⁰ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 248.

⁷¹ Serezli Mehmed Rağb, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, haz. Ahmet Efiloğlu-Raif İvecan, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 48; A. İ. Sabis, *age*, III, s. 276-332; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 288.

⁷² A. İ. Sabis, *age*, III, s. 277; S. Sarısamani, *age*, s. 180-231.

⁷³ *Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 630-631.

Ordusu tarafından ödenecekti.⁷⁴ Erzak ihtiyacı Almanlar tarafından verilen nakit karşılığında mübayaaya ile yapılmaktaydı.⁷⁵

XIII. Kolordunun teşkil edildiği ilk zamanlarda özellikle iaşe müşkülâtı sebebiyle yürüyüş kademeli ve büyük fasılalarla yapılmaktaydı. Sıcakların da başlamış olması diğer bir sorunu teşkil etmekteydi.⁷⁶ İran sınırındaki Hanikin'e ulaşan XIII. Kolorduya geriden erzak gönderilmemişti. Henüz menzil teşekkülleri de oluşturulmamıştı. Hanikin'de toplanan birliklere yetecek kadar buğday tedarik edilemediği gibi eldeki buğdayı öğütecek kapasitede de değirmen olmadığı için mevcut değirmenlerin tamiri ve kapasitelerinin artırılmasına girişilmişti.⁷⁷

XIII. Kolordunun iaşe teşekkülleri 10 erzak kolu, 1 ekmekçi bölüğü şeklindeydi. Yine de haziran ayında Hanikin muharebesinde Rusları geri çekilmek zorunda bırakan Osmanlı birlikleri, iaşe vaziyeti düzelmediğinden düşmanı takip edememişti. Bu yüzden Ruslar geri çekilirken hiçbir şey bırakmadıkları gibi çekilirken tarlaların çoğunu yakmışlardı. Kolordunun hareket edeceği sahada erzak bulmak şüpheliydi.⁷⁸ Buna rağmen 10 Haziran 1916'da Kasrışirin'e gelen Halil Paşa bir an önce Kirmanşah'ın zapt edilmesini istemişti. Ancak Kasrışirin'de eline hiç erzak geçmeyen XIII. Kolordu birlikleri Rusların geri çekilirken nadir olarak yakmadıkları tarlalardan istifade etmekle yetinmişti. Bu yüzden kolordu daha fazla ilerleyememişti.⁷⁹ Yine de XIII. Kolordu, ağustos ayında Sahne Boğazı'nda da geri çekilmek zorunda kalan Ruslardan kalan iki ambar ve yiyeceklerini ganimet olarak almıştı.⁸⁰ 10 Haziran 1916'da Kasrışirin'e gelen VI. Ordu Komutanı Halil Paşa, İngilizlerin Kût cephesinde bir şey yapamayacaklarını söyleyerek

⁷⁴ Mehmed Nihad, s. 637.

⁷⁵ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 195-229.

⁷⁶ Mehmed Nihad, *agm*, s. 615.

⁷⁷ Mehmet Kenan, *age*, II, s. 221.

⁷⁸ S. Sansaman, *age*, s. 180; A. Ege, *age*, s. 328.

⁷⁹ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 195-229.

⁸⁰ A. Ege, *age*, s. 359.

XIII. Kolordu'nun Kirmanşah'ı zapt etmesini istemişti. Bunun üzerine Ali İhsan Bey, elindeki nakliye vasıtaları ve ahaliden temin edilen erzak kabileleri ile kolorduyu ancak Kasrışirin'de iâşe etmenin mümkün olduğunu, ileri hareket için de Kasrışirin'de yeniden erzak ve iâşe yığmanın gerektiğini belirtmişti. XIII. Kolordu, İran seferine çıkacağı sırada, nakil vasıtalarının yetersiz olmasından kaynaklanan sıkıntıları aşabilmek için birliklerin arkasından buğday, arpa, koyun gibi iâşe malzemelerini Kirmanşah'a götürecekteler peşin para ödeme taahhüdünde bulunulmasına rağmen ihtiyacı karşılayacak kadar hayvan ve araba tedarik edilememişti.⁸¹ Bu bakımdan özellikle seferin ilk günlerinde fazlaca çalıştırılan hayvanların yaklaşık olarak dörtte biri ya yaralanmış ya da hasta düşmüştü. Hanikin Muharebesinde (3 Haziran 1916) 240 devenin kaybedilmesi tabloyu daha da ağırlaştırmıştı. Öyle ki eldeki hayvanların kapasitesi birliklerin ancak bir günlük erzakını nakledecek kadardı.⁸²

Birlikler ilerledikçe iâşe maddesi bulmak daha da güçleşiyordu. Ulaştırma başlığı altında da belirtildiği üzere 20 Haziran 1916 tarihi itibarıyla kolordunun 486 zabıt, 18.641 er ve 7.142 hayvandan ibaret iâşe kuvveti bulunuyordu.⁸³ Daha fazla ilerleyebilmek için Ali İhsan Bey'in istediği nakit para ve kamyonlar için Halil Paşa, çok uğraşmasına rağmen sonuç alamadığını ve eldeki vasıtalarından azami suretle istifade etmenin zaruri olduğunu, erzak ihtiyacının da Hanikin'den alınması gerektiğini bildirmişti. Ancak bu tarihte kolordu elindeki hayvanların dörtte biri yaralı ve hasta olduğu gibi arabaların da çoğu kırık. Ayrıca muharebeye hazır bulunmak zorunda olan hayvanları da nakliye için 15 km'den fazla ileri göndermek mümkün değildi.⁸⁴

⁸¹ S. Sarısanman, *age*, s. 180-182; A. Ege, *age*, s. 328.

⁸² A. İ. Sabis, *age*, III, s. 238.

⁸³ Bu miktar gitgide artmaktaydı. Hemedan seferi başlayacağı sıralarda iâşe kuvveti şöyleydi: 21.684 İnsan, 8.845 hayvan, bkz. Mehmed Nihad, *agm*, s. 639.

⁸⁴ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 235-238; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 247.

Bu şartlarda 22 Haziran 1916 tarihli bir emirle Ali İhsan Bey İran menziline yeni bir düzen kurmuştu. Buna göre, nakliye katarı ve cephane kolları merkezleriyle birlikte sürekli Hanikin'de bulunarak Kasrışirin'de teşkil edilen kolordu ambarına erzak nakliyatıyla meşgul olacak, 1. ve 2. Seyyar hastaneler Kasrışirin'de bulunacaklar, 1. Hastane hasta kabul etmeyerek harekete hazır halde bekleyecekti. 6. Tümen ve sol cenah müfrezesi sürekli olarak erzakını Kasrışirin'deki kolordu ambarından alacaklardı. 2. Tümen ile seyyar hastaneler Hanikin'de menzil ambarından erzak alacaklar, cephane kolları ile nakliye katarı ise ihtiyaçlarını Kızılıribatta karşılayacaklardı.⁸⁵

Kirmanşah'a kadar ilerleyen XIII. Kolordu burada bir kolordu ambarı kurma kararı aldı. Kolordu Kirmanşah'a girdikten bir süre sonra temmuz ayında Hemedan'a doğru ilerleyip ilerleyemeyeceği hakkında VI. Ordu Komutanlığı tarafından bilgi istenmişti. Durum pek iç açıcı değildi. Alman müteahhit Braun Almanların İran Harekâtı için vaat ettikleri parayı vermediğinden alınan malların ödemesi yapılamamış ve aşiretler erzak vermeyi kesmişti. Bağdat'tan sipariş edilen ayakkabı, elbise, çamaşır ve ilaç da gönderilmemişti. Askerler yalınayak, hayvanlar da nalsızdı. Ali İhsan Bey ihtiyaç duyulan malzeme ile 30.000 liranın gönderilmesinden ancak 20 gün sonra taarruza başlayabileceği cevabını verdi. 21 Temmuz'da beklenen paranın bir kısmı Alman misyonu tarafından ödenince ayakkabı, çamaşır ve erzak ihtiyacı kısmen giderilmişti. Ali İhsan Bey menzil hizmetlerinin kesinlikle yürümediğini belirtmişti ve Bağdat'tan gelmesi beklenen cephanenin durumu da muallaktaydı. Düşmanla çarpışırken yaralıları geriye sevk edecek imkânın yokluğundan yakınıyordu. Buna rağmen XIII. Kolordu ve bağlı birlikleri bir menzil teşkilatı olmadan Hemedan'a kadar yürümüşti. Uzun ve yorucu yürüyüşlerle parçalanmış

⁸⁵ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 248.

ayakkabılar, asker için büyük sıkıntı olmuştu. Kolorduya gönderilen para ancak iâşe ihtiyacını karşılamaya yetmişti.⁸⁶

İran harekâtının devamı için menzil teşekkülleri oluşturulamamıştı. Daha ileri gidebilmek için nakil vasıtası ihtiyacı karşılanamamış, geriden erzak gönderilmediği gibi mübayaa için gerekli para da gönderilmemişti. Ayrıca yeterli miktarda ikmal efradı da gönderilemeyince XIII. kolordunun ilerlediği son nokta Hemedan olmuştu. Kolordu Komutanı Ali İhsan Bey ileri hareketin önündeki asıl engelin kuvvet meselesi değil menzil meselesi olduğunu VI. Ordu Komutanlığına bir şifre ile bildirmişti.⁸⁷ VI. Ordu Komutanı Halil Paşa, 23 Şubat 1917'de 6. Tümenin, 26 Şubat'ta ise tüm kolordunun Bağdat'ı savunmak üzere geri dönmesi emrini vermişti. Ali İhsan Bey de geri çekilirken elindeki erzakın bir kısmını borç mazbataları karşılığında aldığı tüccarlara iade ettiği gibi bir kısmını da İran hükümetine vererek herhangi bir sızlanmaya meydan vermemeye çalışmıştı.⁸⁸

1917 yılının sonlarına doğru iâşe vaziyeti iyice bozulmuştu. İran sınırındaki XIII. Kolordu askerlerinden günlük 250 grama düşen istihkakla doymayanlar karınca yuvalarını kazarak tane bulmaya ve buldukları kemikleri ezerek yemeye çalışmakta, başıbozuklar ise açlıktan ölen her nevi hayvanların leşlerini paylaşmaktaydı.⁸⁹ XIII. Kolorduya bağlı 52. Tümen Komutanı Hayri Bey iâşe noksanlığının efrat ve zabitlerin maneviyatı üzerinde büyük etki ettiğini, kendi idarelerine yetmeyen maaşlarının arttırılması gerektiğini rapor etmişti. Maaşlar arttırılmazsa büyük fenalıkların ortaya çıkmasından

⁸⁶ Serezli Mehmed Ragıb, *age*, s. 48; A. İ. Sabis, *age*, III, s. 276-332; Mehmet Kenan, *age*, II, s. 288; Mansoureh Ettehadiyyeh, "İran Geçici Hükümeti", *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 23.

⁸⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984, s. 7.

⁸⁸ A. İ. Sabis, *age*, III, s. 345-348.

⁸⁹ M. S. Özgen, *age*, s. 105.

çekiniliyordu. Bunun üzerine 52. Tümen lağvedilmiş bağlı birlikleri 14. ve 51. Tümenlere taksim edilmişti.⁹⁰

Sağlık Hizmetleri: XIII. Kolordunun İran'a hareketi öncesinde İran hududundaki birlikler için de hastaneler kurulmuştu. Öncelikle 1915 Şubat'ında Hanikin'de 200, Kasrışirin'de 100 yatak kapasiteli hastaneler tesis edilmişti. Hastanelerin sıhhiye idaresi ve teçhizatının ikmal edilerek kapasitesinin artırılması gerekmektedir. Çünkü bu hastanelere Almanların İran Seferi Heyeti hastaları da kabul edilmekteydi. Bunun için Bağdat'tan takviye yapılarak hem hekim sayısı artırılmış hem de kapasite 600 yatağa çıkarılmıştı. Hastane için hurma dallarından yapılan sedirler tedarik edilmişti. Böylelikle hastanenin teşkilatı nispeten düzene girmiş ve Bağdat'a sevk edilmeye gerek kalmaksızın hasta ve yaralıların mahallinde tedavi edilmeleri mümkün olmuştu. 1916 Mayıs ayı zarfında birlikler İran içlerine hareket emri alınca Kasrışirin ve Hanikin tahliye edildiğinden hastanelerdeki hastalar Kızılribat, Şehriban, Bakuba'ya nakledilmişti. Ancak hastanelerin eşya ve teçhizatının bir kısmı zarar görmüştü. Geri kalanlarla Kızılribat ve Bakuba'da hastanelerin eksikleri kapatılmaya çalışılmıştı.⁹¹ Çatışmalarda muharip er mevcudu bir tabur gücüne kadar inen 35. Tümen kaldırılınca bu tümenin seyyar hastanesi XIII. Kolordu emrine verilmişti.⁹² Bakuba ve Kızılribat'ta teçhizat açısından ilkel bir halde bulunan hastanelere ilk kabile ile 150 birkaç gün sonra 300 bir hafta sonra 400 yataklık malzeme sevk edilmiş, bir sivil tabip daha tayin edilmişti. İran Grubu başhekimliğine de Kaymakam Behiç Bey atanmıştı.⁹³

Hanikin Hastanesinde sivil bir tabip, bir eczacı; Kasrışirin Hastanesinde bir sivil tabip ve Alman tabipler görev yapmaktaydı. Mart ayında Alman tabiplerden ikisi lekeli

⁹⁰ Mehmed Nuri Efendi, *Harb-i Umumiye Irak Harekatı Küttü'l-Amâre*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2016, s. 305-306.

⁹¹ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

⁹² Y. Ölçen, *age*, s. 72.

⁹³ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

hunmaya (tifüs) tutulunca diğer Alman doktorlar da görevden çekilmişlerdi. Aynı zamanda sivil tabiplerden birisi de lekeli hummadan vefat ettiğinden Hanikin Hastanesine Bağdat'tan sivil bir başhekim, iki tabip, bir operatör ve bir eczacı daha tayin edilerek hastane kadrosu ikmal edilmişti. Bu sayede hastanenin sıhhi ve idari teşkilatı düzene girdiğinden hasta ve yaralıların Bağdat'a gönderilmeden tedavisi mümkün olmuştu. Ancak bu sıralarda sivil tabiplerden birisi lekeli tifoya tutularak vefat etmişti.⁹⁴

Bakuba hastanesi 1916 Mayıs ayı zarfında yapılan tefişte bir mektep binası, bir kasr, bir otel, iki handan ibaret olmak üzere 400 yataklık hastaneye dönüştürülmüştü. Hastalar kısmen karyolada kısmen yer yatağında yatmaktaydı. Hastanenin esas bölümü olan mektep binası bahçesi müsait olduğundan oraya hasırdan barakalar yapılarak 300 yatak daha ilave edilmişti. Mektep binası Bakuba tarzında yapılmış geniş bir bahçe içerisinde ve hastane için oldukça uygun bulunmuş, bahçesinde bulunan barakalar da koğuş haline getirilerek, 500 hasta kapasitesine çıkarılmıştı.⁹⁵

Kızılribat'taki hastane bir kasr, bir han, bir mektep binasından ibaretti ve 250 yatak kapasiteliydi. Hanikin'den ve diğer yerlerden gönderilen eşya ile teçhiz edilmişti. Kasr Binası, 120 yataklıktı ve bu bununla birlikte mektep binası da hastaneye olmaya elverişli bulunmuştu. Han, eski kışlalar tarzında ortası büyük bir havaliden ibaret dört tarafta ikişer büyük ahırdan ve üst katta dört küçük odadan oluşmaktaydı. Ahır kısmı da hasta koğuşuna dönüştürülmek için elverişli görülmüş toprak olan zemini kazdırılarak temizlettirildikten sonra tüm zemin üzerinde saman ve ot yakılarak dezenfektasyon yaptırılmıştı.⁹⁶

1916 Nisan ayı zarfında Bakuba ve Kızılribat'ta teşkilatı henüz tamamlanmamış halde bulunan hastanelere ilk katile ile

⁹⁴ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1; ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

⁹⁵ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

⁹⁶ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

150 birkaç gün sonra 300, bir hafta sonra 400 yataklık malzeme ile bir sivil tabip daha tayin edilmişti. İran Grubu başhekimini olan Behiç Bey bu menzil hattına başhekim olarak tayin edilmişti. Mayıs ayı zarfında yapılan teftişte Bakuba Hastanesinde sivil bir başhekim, bir tabip, iki eczacı, bir müdür, bir zabıt vardı. Hasta bakıcıların tam sayısı bilinmemekle birlikte sayı bakımından azdı. Bu sebeple buraya Bağdat Sıhhiye Depo Bölüğünden efrat istenmişti.⁹⁷ Kızılribat Hastanesi, sivil bir tabip ve menzil hattı başhekimini idaresindeydi. Bir eczacı, bir inzibat zabiti vardı. Fenni olarak iyi durumda olduğu tespit edilen bu hastanenin idari anlamda eksikleri olduğu düşünüldüğünden menzil hattı başhekiminin burada bulunması hususunda emir verilmişti.⁹⁸

Hanikin'de XIII. Kolorduya ait iki seyyar hastane aktif haldeydi. Ayrıca Hanikin'de hastane binasına elverişli Kızılribat'takine benzer üç büyük han vardı ve 1.000 hasta alabilecek durumdaydı. Bunların da zeminleri ot ve saman yakılarak temizlenmişti. Hasta koğuşu olmaya müsait geniş, uzun, aydınlık ahırlardan ve birkaç odadan ibaretti. İki seyyar hastanede mevkii hastanesi şeklinde hasta ve yaralı tedavi edilmekteydi. Buradan gerektiğinde vesait oldukça 6 saat mesafede bulunan Kızılribat Menzil Hastanesine hasta nakledilmekteydi. 1916 yılının haziran ayı başlarında XIII. Kolordu Kirmanşah'a doğru ileri hareket edince Kızılribat Hastanesi 400 yataklık teçhizatıyla Hanikin'e nakledilmiş ve 1.000 yatak kapasitesine çıkarılmak üzere Bağdat'tan eşya ve teçhizat gönderilmişti. Hastanede yaralılar için bir de ameliyathane tesis edilmişti.⁹⁹ 1917 yılında İran hududuna yakın Salahiye'deki 1.000 yataklı menzil hastanesi de lağvedilerek 600 yatağı Tuzhurmatu'ya, 400 yatağı da Dakuk'a nakledilmişti.¹⁰⁰

⁹⁷ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1.

⁹⁸ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1

⁹⁹ ATASE Arşivi, Kls. 2467, Dos. 316, F. 1-1.

¹⁰⁰ ATASE Arşivi, Kls. 3695, Dos. 7, F. 1-3.

İran'da hareket halinde olan 44. Alay kolera yüzünden Yakube'de karantinaya alınmıştı.¹⁰¹ İran'dan ve Bakuba tarafından gelecekler için de bir karantina istasyonu kurulmuştu.¹⁰² Demiryollarında görevli memur ve müstahdemler de Başkomutanlık emrinde aşılansarak hastalığın buralardan alınıp her tarafa yayılmasının önü alınmak istenmişti.¹⁰³ Hastalıkla yapılan etkin mücadele sayesinde 1918 nisan ayı raporlarına bakıldığında kolera hastalığına yakalanan ve vefat eden sayısı tek hanelere kadar düşmüştü.¹⁰⁴

İran harekât bölgesindeki hasta ve yaralıları tedavi için önce Hanikin'e sonra Salahiye ve Kerkük'e nakledilmişlerdi. Kerkük'te 3.000 yataklı bir hastane kurulmuştu. Birlikler 1918 yılı mayıs ayında Kerkük'ten geri çekilirken Duhok ve Kerkük'teki hastalardan bazıları develerle Musul'a gönderilmişti. Buna rağmen Kerkük'teki nekahethanelerde yatan hastaların 940'ı nakledilebilmiş, 540 hasta ve yaralı Kerkük'te bırakılmak zorunda kalmıştı. Hastaların bitkinliğine yolların çamurlu olması da eklenince sevkiyat sırasında Kerkük-Altınköprü arasında 200'den fazla hasta hayatını kaybetmişti.¹⁰⁵

İran'a hareket eden birliklerin hayvanlarının sağlıkları daha harekâtın başlarında oldukça kötüydü. 6. Tümen hayvanları o kadar hastaydı ki tümen komutanının bindiği bargirin iki ayağı nalsız ve başında büyük bir şişi vardı.¹⁰⁶ Özellikle kış aylarına denk gelen 1917 yılının ilk üç ayında çok fazla hayvan telef olmuştu. Bunun sebepleri uzun yürüyüşler, hareketin kış mevsiminde olması ve gıdasızlıktı. Yine aynı tarihlerde XVIII. Kolordu tarafından menzil hayvan hastanesine gönderilen

¹⁰¹ S. Sarısamani, *age*, s. 231.

¹⁰² Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşların*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1956, s. 65.

¹⁰³ ATASE Arşivi, Kls. 830, Dos. 801, F. 5-49; ATASE Arşivi, Kls. 830, Dos. 801, F. 5-73; ATASE Arşivi, Kls. 830, Dos. 801, F. 5-83.

¹⁰⁴ ATASE Arşivi, Kls. 2463, Dos. 290, F. 1-123; ATASE Arşivi, Kls. 2463, Dos. 290, F. 1-125; ATASE Arşivi, Kls. 2478, Dos. 384, F. 1-45.

¹⁰⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, 2. Kısım, s. 674-678.

¹⁰⁶ Mehmed Nihad, *agm*, s. 610.

hayvanların çoğu telef olmuştu. Çünkü ihtiyaç dolayısıyla yaralı ve zayıf olarak tamamen bitkin düşmüş hayvanlar hastaneye gönderilmişti. Bu hayvanların tekrar harekât hattına gönderilmeleri mümkün olamamıştı.¹⁰⁷ 1917 yılında genel olarak kendini hissettiren iâşe sıkıntısı hayvanlarda da hastalıkların çoğalmasına sebep olmuştu.

Silah ve Cephane İkmali: İran'a harekât emri alan XIII. Kolordunun emrinde: 20 tabur piyade, 11 bölük süvari, 87 makineli tüfek, 38 top bulunmaktaydı. Bunlardan başka Hanikin Hudut Taburu, İran Piyade Taburu ve yaklaşık 500 İran aşiret atlıları vardı. Kolorduda 10.400 muharip piyade tüfeği bulunmaktaydı.¹⁰⁸

XIII. Kolordunun ihtiyaçları Bağdat ve Musul'dan gönderilmekteydi. Kolordunun İran Harekâtı hazırlıkları yapılırken daha başlangıçta nakil aracı yokluğundan cephanes sandıkları efrat sırtında taşınmış ve büyük zorluk çekilmişti. Diğer taraftan cephanes sandıkları merkeplerin sırtında iplerle bağlanarak heybe gibi taşınmıştı. Ancak 90 kg'lık yük, merkeplerin taşıyabileceğinden oldukça fazlaydı. Bu yüzden hayvanlar sürekli yere yatmakta ve hareket etmek istememekteydi.¹⁰⁹ dolayısıyla cephanes ikmali fazlasıyla gecikmekteydi. 29 Haziran'da XIII. Kolordunun Kirmanşah'ın zaptını emreden VI. Ordu Komutanı Halil Paşa'ya, Ali İhsan Bey, şu cevabı vermişti: “para gelmedi, cephanes ve erzak göndermiyorsunuz, kamyon vermiyorsunuz, sarfiyatımızı telafi etmiyorsunuz; Bir an evvel bunlar gönderilir ise istediğiniz hareketi yapmaya imkân buluruz.” Ancak buna rağmen Kirmanşah temmuz ayı başlarında ele geçirilmişti. 25 Temmuz'da tekrar cephanes eksikliği olduğu VI. Ordu Komutanlığına bildirilmişti. Cephanes sorunları devam etmekteydi.¹¹⁰

¹⁰⁷ ATASE Arşivi, Kls. 2270, Dos. 136, F. 3.

¹⁰⁸ A. İ. Sabis, age, III, s. 199-200.

¹⁰⁹ Mehmed Nihad, agm, s. 608-610.

¹¹⁰ A. İ. Sabis, III, s. 208-284.

Harekatın başlangıcının yaz aylarına denk gelmesi sebebiyle askerin sıhhatini muhafaza edebilmek için yürüyüşler genellikle karanlık çökünce yapılmaktaydı. Ancak bu da yürüyüşü güçleştirmekteydi. Ayrıca nakil vasıtalarının sayısının azlığı ve niteliksiz oluşu, hayvanlara kapasitelerinin üstünde yük yüklenmesi, onlara refakat eden askeri de fazlasıyla yormaktaydı. Hemedan taarruzu için hazırlıkların yapıldığı sırada, böyle bir gece yürüyüşünde (3-4 Ağustos gecesi) cephane ikmal yapılırken düşen sandıklar infilak etmişti. Yangın 4 saat sürmüş, 776 sandık mavzer, 2.556 atım sahra topçu mermisi, 62 sandık bomba, 45 sandık Alman ve 18 sandık İngiliz piyade cephanesine mal olmuştu. Ayrıca 29 asker şehit, 38 hayvan da telef olmuştu.¹¹¹ Bu büyük kayba rağmen Hemedan da ele geçirilmişti. Yanan cephanenin daha yeri doldurulmadan¹¹² Halil Paşa yeni hedef olarak Kazvin'i göstermekteydi. Ali İhsan Bey, ise Acilen cephane gönderilmezse daha ileriye gidemeyeceği cevabını vermişti.¹¹³

1917 yılı başlarında XIII. Kolorduya cephane yetiştirmek için Musul ile Altınköprü arasında hafif bir oto kolu oluşturulmuştu.¹¹⁴ 1917 yılının şubat ayına gelindiğinde Ali İhsan Bey'in yeni cephane gelmediğinden dert yamaktaydı, özellikle topçu cephanesi sıkıntısı çekilmekteydi.¹¹⁵

İran harekâtı, yeterli silah ve cephane malzemesi olmadan başlamış ve devam etmişti. XIII. Kolordu tasarrufunda telsiz ve yeterli miktarda uçak da yoktu. Ancak Bakuba'da bir keşif uçağı bulunmasına rağmen akaryakıt kıtlığından sınırlı olarak kullanılabilmişti.¹¹⁶

¹¹¹ A. İ. Sabis, III, s. 289.

¹¹² Mehmed Kenan, II, s. 301; A. İ. Sabis, III, s. 313.

¹¹³ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 84, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1984, s. 5-7; 79-81; Mehmed Kenan, II, s. 288; A. İ. Sabis, III, s. 300.

¹¹⁴ *Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*, s. 432.

¹¹⁵ A. İ. Sabis, III, s. 342.

¹¹⁶ Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 84, s. 91-93; A. İ. Sabis, III, s. 187-205.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'nda İran, tarafsızlığını ilan etmesine rağmen İran toprakları savaşta önemli bir mücadele ve muharebe sahası olmuştur. Bu sahadaki mücadelenin aktörleri İngiltere, Rusya, Almanya ve Osmanlı Devleti'dir. Bu devletler İran topraklarında kendi menfaatlerine göre hareket etmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, diğer amaçlarının yanında, kendi topraklarının güvenliğini sağlamaya çalışması yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, savaş hazırlıkları açısından seferberliğini çok kısa bir süre içerisinde yapmak zorunda kalmış bunun yanında Irak-İran Cephesi, bu hususta en hazırlıksız yakalanan cephe olmuştur. Irak'taki İngiliz tehdidi tam olarak def edilmeden bölgedeki kuvvetin yarısını oluşturan XIII. Kolordu, İran harekâtına görevlendirilmiştir. Böylelikle Irak bölgesi savunmasız bırakılmış, İran'a hareket ettirilen birlikler de lojistik desteğini sağlayacak olan menzil teşekküllerinden neredeyse tamamen yoksun kalmıştır. "Kervan yolda düzelir" mantığıyla girişilen İran harekâtında ordunun lojistik desteği sağlanamadığı için birlikler, istenilen hızda ilerleyememiş ve bir noktadan sonra durmak zorunda kalmıştır. Bunun yanında Irak bölgesi savunmasız bırakıldığından İran'a hareket ettirilen birlikler, ortaya çıkan mecburiyet üzerine Irak savunması için geri çağırılmış ve İran harekâtından beklenen sonuçlar alınamamıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu
T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık [Başbakanlık] Osmanlı Arşivi (BOA)

B. Kitap ve Tezler

ACAR, Kezban, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

ÁGOSTON, Gábor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

AHMED NİHAD, *Askerî Tarih ve Coğrafya*, [Basım yeri yok] 1926.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1983.

Arşiv Belgelerine Göre Kütü'l-Amâre Zaferi, haz. Resul Köse vd., Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2016.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, S. 84, ATASE Yayını, Ankara 1984.

ATASE (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi), Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu.

AVCI, Orhan, *Irak'ta Türk Ordusu (1914-918)*, Vadi Yayınları, İstanbul 2004.

AYSAN, E., *Büyük Harpte İran Cephesi*, Askerî Matbaa, İstanbul 1938.

- BAŞ, Halit, *I. Dünya Savaşı'nda Irak-İran Cephesi: İaşe ve Sağlık Hizmetleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla 2019.
- BEŞİKÇİ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Cilt: I, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1970.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi*, Cilt: III, 1 inci Kısım, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1979.
- Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, Cilt: III, 2'nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.
- CENGİZER, Altay, *Osmanlı'nın Son Savaşı: Adil Hafızanın Işığında*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- CLEVELAND, William L., *Modern Ortadoğu Tarihi*, Çev. M. Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008.
- CELOĞLU, Yavuz Selim, *Çanakkale Cephesi'nde Askeri Nakliye Hizmetleri: Beşinci Ordu Menzil Teşkilatı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2018.
- ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, TTK, Ankara 2006.
- DUKAKİNZADE, Feridun, *Büyük Harp - Türk Cepheleeri*, Yıldız Askerî Akademiler Kumandanlığı Matbaası, İstanbul 1927.
- EGE, Abidin, *Harb Günlükleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

ERICKSON, Edward J., *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*,
çev. Kerim Bağnaçık, Türkiye İş Bankası Kültür
Yayımları, İstanbul 2009.

_____, *Defeat in Detail: The Ottoman Army in The
Balkans 1912-1913*, Praeger, London 2003.

GOLTZ, Colmar Von Der, *Yirminci Yüzyıl Başlarında
Osmanlı-Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtırâtı"*, Haz.
Faruk Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*,
TTK, Ankara 2014.

Hidemat-ı Seferiye Nizamname-i Hümayûnu, Daire-i Askeriye
Matbaası, İstanbul 1316.

*Hidemât-ı Seferiye Nizamnâmesi (1908 Yeni Alman Seferiye
Nizamnamesinin Tercümesidir)*, Kitabhâne-i Askerî,
İstanbul 1325.

İran'a Dair Askerî Raporlar, Karargâh-u Umûmî İstihbarat
Şubesi, 1332.

KARABEKİR, Kazım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi
Yayımları, İstanbul 2007.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi (1700-1925)*, Selenge
Yayımları, İstanbul 2012.

KARAGÖZ, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Menzil Hizmetleri:
IV. Ordu Örneği*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi,
İstanbul 2019.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IX, TTK, Ankara
2011.

- KAYMAZ, İhsan Şerif, *Musul Sorunu-Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, TTK, Ankara 2011.
- LARCHER, Maurice, *Büyük Harpte Türk Harbi*, II, çev. Mehmet Nihat, Askeri Matbaa, İstanbul 1928.
- MEHMED KENAN, *Büyük Harpte İran Cephesi*, II, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928.
- MEHMED NURİ EFENDİ, *Harb-i Umumîde Irak Harekâtı Kûtü'l-Amâre*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul 2016.
- Menzil Hıdemâtı Nizamnamesi*, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1327.
- MİRLİVA CAVİD, *Irak Seferi ve İttihat Hükümetinin Hayâlât ve Cehalet-i Siyasiyesi*, Müdafaa Matbaası, İstanbul 1334.
- NOYAN, Abdülkadir, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşların*, Son Havadis Matbaası, Ankara 1956.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, İstanbul 2013.
- ÖLÇEN, Yavuz, *Birinci Dünya Harbi Irak Cephesi Kutulamare Muharebeleri (29 Nisan 1916-16 Şubat 1917)* Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- ÖZGEN, Mehmet Sinan, *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey'in Harp Hatıraları*, haz. Servet Avşar-Hasan Babacan-Muharrem Bayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

- POMIANKOWSKI, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2014.
- RENOUVIN, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, Cilt: I, çev. Adnan Cemgil, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1969.
- RİASANOVSKY, Nicholas V. -Mark D. STEINBERG, *Rusya Tarihi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.
- SABİS, Ali İhsan, *Birinci Dünya Harbi*, III, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- _____, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, IV, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.
- SANDERS, Liman von, *Türkiye'de Beş Sene*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2013.
- SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, TTK, Ankara 2013.
- SARISAMAN, Sadık, *Golç Paşa ve XIII. Kolordu Harekâtı Dönemlerinde Osmanlı İnan İlişkileri (Ekim 1915 - Nisan 1917)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994.
- Seferiye Nizamnamesi*, Matbaa'î Askeriye, Dersaadet 1332.
- SEREZLİ MEHMED RAGIB, *Rus ve İngilizlere Karşı Bir Osmanlı Zabiti (1917-1918)*, haz. Ahmet Efiloğlu-Raif İvecan, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- SHAW, Stanford J., *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: I, TTK, Ankara 2008.
- _____, *The Ottoman Empire in World War I*, Cilt: II, TTK, Ankara 2008.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.

ŞİROKORAD, A. B., *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt: X, Ankara 1985.

VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

Vilayat Yolları Haritasıdır, Hilal Matbaası, İstanbul [Tarih yok].

YILMAZ, Veli, *İnci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1988.

YÜZBAŞI MUKBİL BEY, *Irak Cephesi 1914-1918 Kütü'l-Amâre Kuşatması*, çev. Gül Karabuda, TTK, Ankara 2019.

C. Makale ve Bildiriler

ALPMANSÜ, Yusuf, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Menzil Teşkilatı ve İdari Faaliyetlerin Yürütülmesi Esasları”, *Askeri Tarih Bülteni*, S. 19, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1985, s. 1-11.

ATABAKI, Touraj, “I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran’da Siyasal Toplumun Doğuşu”, *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 1-7.

ATABEY, Figen, “General F. S. Maude’un Bağdat Seferi”, *History Studies*, Volume 9, Issue 2, June 2017, s. 67-83.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları”, *Akşam*, 24 Kasım 1967, s. 4.

_____, “Son Osmanlı Paşası Halil Paşa'nın Hatıraları”, *Akşam*, haz. Şevket Süreyya Aydemir, 3 Aralık 1967, s. 4.

BARAN, Tülay Alim, “Birinci Dünya Savaşı ve Irak Cephesi”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı Özel Sayısı, Yıl: 13, Mayıs 2015, S. 25, Ankara, s. 65-75.

BAYCAN, Nusret, “Çeşitli Cephelerde Kâzım Karabekir”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: IV, S. 11, Ankara 1988, s. 449-458.

BİNBAŞI FERİD, “Büyük Harpte Alman Ordusunda Menzil Hizmeti”, *Askerî Mecmuâ*, S. 61, Haziran 1926, s. 128-148.

BİNBAŞI MUZAFFER, “Harb-i Umumide Menzilsizlik (Mâba'd)", *Askerî Mecmuâ*, S. 11, İstanbul 1336, s. 411-421.

BİRECİKLİ, İhsan Burak, “Balkan Harbi Sırasında Osmanlı Ordusunun Moral ve Disiplin Durumu”, *Türk Yurdu*, Cilt: XXXII, S. 303, 2012, s. 23-27.

BOLAT, Gökhan, “İngiltere Savunma Bakanlığı Kayıtlarına Göre I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ve İran Arasındaki Ulaşım Yolları”, *JASSS*, Volume 6 Issue 3, Mart 2013, 1067-1107.

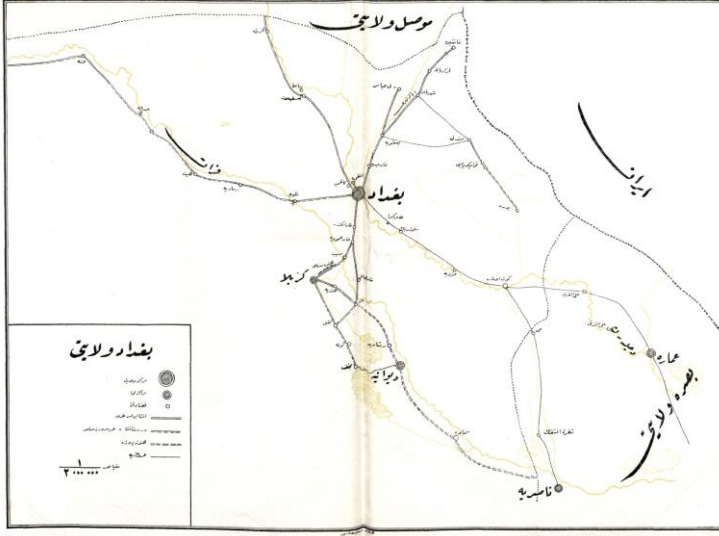
CRONIN, Stephanie, “İran Milliyetçiliği ve Devlet Jandırması”, *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 45-69.

- _____, “Çanakkale Cephesi’nde 5’inci Menzil Ordu Teşkilatı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S. 24, 2018, s. 133-173.
- ÇETİN, Sabit, “Irak Cephesi’nde Türk Ordusunun İaşe İşleri (1916-1918)”, *Unutulan Zafer: Kutü’l-Ammare, 100’üncü Yılında Yeniden Anlamak Sempozyumu*, Ed. Hasan Hoşoğlu vd., 8 Mart 2016, İstanbul, s. 502-523.
- DURGUN, Bülent, “Sefer Planlarında ve Balkan Harbi’nde Osmanlı Ordusunda Menzil Teşkilatı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIV/29, 2014 Güz, 2014, s. 57-96.
- ETTEHADİYYEH, Mansoureh, “İran Geçici Hükümeti”, *İran ve I. Dünya Savaşı-Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, ed. Touraj Atabaki, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 9-28.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “Menzil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX, İstanbul 2004, s. 159-161.
- KARACAGİL, Ö. Kürşat, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devletinin İran’la İttifak Kurma Arayışları”, *OTAM*, S. 36, 2014, s. 95-116.
- _____, “İran’ın Taksimi Görüşmelerinde İngiltere’nin Rusya’ya Karşı Diplomatik Manevraları (1907)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: IV, S. 18, Yaz 2011, s. 248-263.
- KURAT, Yuluğ Tekin, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl*, TTK, Ankara 1999, s. 139-146.
- KURTCEPHE, İsrail - Mustafa BALCIOĞLU, “Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi -Rauf Bey Müfrezesi-”, *OTAM*, S. 3, Ankara 1992, 247-269.

- MEHMED EMİN, “Osmanlı - İngiliz Irak seferi ve Hatalarımız”, *Mecmua-yı Askeriye*, S. 17-18, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 669-764.
- MEHMED NİHAD, “Irak Cephesi Muharebatından: 13. Kolordunun İran Seferi”, *Askerî Mecmua*, S. 15-16, Haziran ve Temmuz 1336, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1336, s. 597-668.
- MUSTAFAZADE, Tofig, “Antanta Devletleri'nin Planlarında I. Dünya Savaşı Arifesinde ve Sırasında İstanbul ve Marmara Bölgesi”, *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, İzmit 2016, s. 1265-1275.
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih, “Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri”, *Türkler*, Cilt: X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 920-926.
- ÖĞÜN, Tuncay “Osmanlı Basımında Cihad-ı Ekber: İran Örneği”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: XXVIII, S. 1, 2018, s. 91-114.
- SAK, İzzet- Cemal Çetin, “XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Menziller ve Fonksiyonları: Akşehir Menzilleri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 16, 2004, s. 179-221.
- , “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İran”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 25, 2010, s.- 45-71.
- , “Birinci Dünya Savaşı'nda İran Harekâtını Yapan XIII. Kolordu'nun İaşesi Meselesi”, *Askerî Tarih Araştırmaları*, S. 13, Ankara 2009, 1-33.
- TOKSOY, Nurcan, “Rusya'nın Trans-Kafkasya Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 47, 2000, s. 491-536.

TÜRKMEN, Zekeriya, “Birinci Dünya Harbinde Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, ed. Zekeriya Türkmen, Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, 20-21 Kasım 2014, İstanbul 2014, s. 381-434.

Harita 2: Bağdat Vilayet Yolları Haritası¹¹⁸

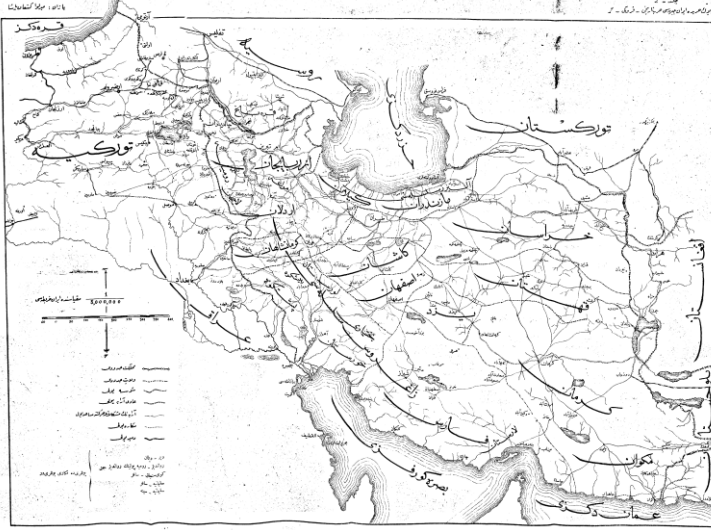
¹¹⁸ *Vilayat Yolları Haritasıdır*, Hilal Matbaası, İstanbul [Tarih yok].

Harita 3: Irak'ın Doğu Kısımları ile İran'ın Batı Bölgeleri¹¹⁹

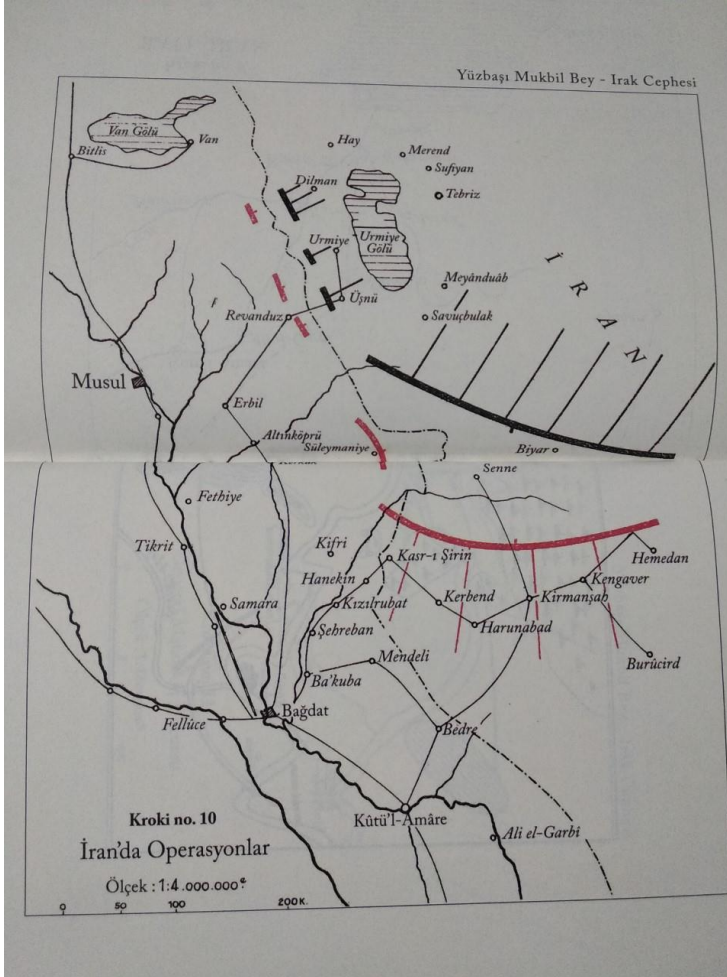
¹¹⁹ Yayınlayan: Fratelli Haim Matbaası, Bkz. *BOA*, HRT.h., Göm. No: 99 (29 Zilhicce 1889).

Harita 4: Birinci Dünya Savaşı'nda İran Cephesi¹²⁰

¹²⁰ Mehmet Kenan, *age*, s. 236.

Harita 5: İran'da Operasyonlar¹²¹

¹²¹ Yüzbaşı Mukbil Bey, *age*, 212-213.

Neolitik Çağ'da Erzak Edinme Faaliyetleri; Ceytun Kültürü Örneği

AHMET KOCAİSPİR

Öz: İnsanoğlu yeme içme ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli dönemlerde farklı türlerde erzak edinme faaliyetlerinde bulunmuştur. Başlangıçta sadece avcılık ve toplayıcılıkla başlayan bu tür faaliyetler daha sonra insanoğlunun yerleşik yaşamı benimsemesi ile birlikte tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu tür erzak edinme faaliyetleri ayrıca Eskiçağ kabilelerinin ekonomisinin de temellerini oluşturmaktadır.

Ele aldığımız makalede Neolitik Çağ'da, insanoğlunun temel ihtiyaçlarından biri olan erzakın, temin edinme faaliyetleri değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Güney Türkmenistan'da yayılım göstermiş olan Neolitik Çağ Ceytun Kültürü halkının bu tür faaliyetleri ne şekilde gerçekleştirdikleri konu olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güney Türkmenistan, Neolitik Çağ, Ceytun Kültürü, Tarım, Hayvancılık, Avcılık.

Ration Activities in the Neolithic Age in Ceytun Culture Example

Abstract: Human beings, in different epochs, have engaged in various kinds of victual activities to meet their requirements of food and beverage. These activities, which initially began solely with hunting and foraging, led to the emergence of agriculture and stockbreeding activities after humanity had adopted a sedentary life. Such victual activities also form the economic basis of Ancient tribes.

In the article, we deal with one of the basic activities of human being in the Neolithic Age, that is the victual activities. In this context, the theme how the people of Neolithic Age Ceytun Culture, which were widespread in South Turkmenistan, realized these activities is the matter of discussion.

Key Words: South Turkmenistan, Neolithic Age, Ceytun Culture, Agriculture, Stockbreeding, Hunting.

Arş. Gör., Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Iğdır, Türkiye. E-Posta: ahmetkocaispir@gmail.com

Giriş

Orta Asya'da yerleşik yaşamın bilinen ilk temsilcisi olan Ceytun Kültürü hakkındaki bilgilere, gerek Sovyetler Birliği zamanında yapılan çalışmalar, gerek ilerleyen dönemlerde yerel arkeologlar tarafından yapılan araştırmalar sonucunda ulaşılmaktadır.

Kültür adını günümüz Güney Türkmenistan bölgesi, Karakum çölü üzerinde yer alan, kum sırtlarından bir tanesinin üzerinde kurulmuş olan Ceytun yerleşiminden almaktadır¹. Bu yerleşim yeri Ceytun Kültürü için, şüana kadar bulunmuş en eski yerleşim yeri konumundadır. Bu tanımlamadan da anlaşılacağı gibi Ceytun yerleşimi, kültürün en eski evresini oluşturmaktadır.

Ceytun kültürünün ne şekilde ve kimler tarafından oluşturulduğu hakkında ise çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Kültürün kronolojik durumu ve komşu ülkelerdeki yerleşimler ile olan bağlantısının belirlenmesi bu incelemeyi doğal olarak gerektirmektedir. Maalesef bu sorun sadece dolaylı bilgilerin mevcut olması nedeniyle çözümlenememektedir; çünkü henüz Ceytun kültürünün yayıldığı coğrafyada (Harita 1) bu kültürden önce gelen herhangi bir yerleşim bulunamamıştır.

Harita 1: Ceytun Kültürü yayılım alanı. (Kocaispir, 2017)

¹ "Arkeologiya", *Neolit Severnoy Yevrazii*, Nauk Yayınları Moskova 1996, s.16.

Yukarıda da belirtmiş olduğumuz gibi Ceytun yerleşimi bu kültürün en eski safhasını oluşturmaktadır (M.Ö. 7000 ±110). Diğer yerleşimlerden elde edilen buluntular neticesinde ise kültürün orta safhasını; Moncuklu-Depe ve Çağılı-Depe'nin en alt tabakaları ile Çopan-Depe ve Togolok-Depe'nin üst tabakaları oluşturmaktadır. Kültürün geç safhasını ise (M.Ö.5050 ±110) yine Çağılı-Depe'nin alt tabakaları ile Bami yerleşiminin 3, 4, ve 5. tabakalarının temsil ettiği anlaşılmaktadır².

Ceytun Kültürünü temsil eden bu tür yerleşimlerde çeşitli tarihlerde yapılan kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan buluntular, bu kültüre ait gerek mimari gerek sosyal yaşam ile ilgili çeşitli bilgilere ulaşmamıza olanak sağlamaktadır. Buna göre kültüre ait yerleşim yerlerinden ele geçirilen buluntular, Neolitik Çağ Ceytun ekonomisinin temelinde ilk önce tarım, hayvancılık ve avcılığa dayalı etrazk edinme faaliyetlerinin bulunduğunu göstermektedir.

Tarım

Ceytun kabilelerinin ekonomisinde tarım en önemli, belki de en önceliklidir. Buna bir taraftan uzun süreli yerleşmiş köyler, diğer taraftan ise Ceytun sakinlerinin yaşamında büyük rol oynayan tarım ve buna bağlı ürünler tanıklık etmektedir. Örneğin köylerin tümünde yapıların inşası ve onarımında ve yine çömlek kapların yapımında kullanılan toprağa cömertçe eklenmiş çok sayıda doğranmış samanın bulunması bu durumun ispatıdır. Bunun haricinde Ceytun'daki yapıların inşası için, toprak-saman karışımı harç, zeminin, çatının kaplamasında ve birçok depo alanının inşasında da kullanılmıştır³.

Bununla birlikte Ceytun Kültürü'ne ait yerleşim yerlerinde ele geçirilen buluntular, Ceytun'luların ekmiş olduğu tahılların içeriği hakkında bazı sonuçlara varmamıza olanak sağlamaktadır. Ceytun yerleşiminde ele geçirilen buğday ve arpa tahıllarının izleri bizlere bu iki ürünün öncelikli olarak kullanıldığını göstermektedir. Ceytun köyü ile aynı zamana denk gelen Çopan-Depe'nin alt tabakalarında yine buğday ve arpa samanı ve tahıllarının izleri kalmıştır⁴. Tahılların bu iki türü Bami'deki kömürleşmiş tahılların kalıntularından da görülebileceği gibi, Ceytun kültürünün orta safhasında da tüketilmiş olduğu belirlenmiştir⁵. Ceytun kültürünün son safhasında olan Çağılı-Depe'de çift sıralı arpa

² Ayrıntılı bilgi için bkzn; A., Kocaispir "Orta Asya (Türkistan) Neolitik Çağ Ceytun Kültürü; Seramik Geleneği", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Temmuz 2017, s. 133-135; "Arkheologiya", *a.g.e.*, s.87-97; G. F., Korobkova, *Hozyatsvennie Kompleksi Rannih Zemledelchesko Skotovodcheskili Obshestv Yuga Sssr*, Akademi Nauk Yayınları, Leningrad, 1987, s.98-99.

³ V. M., Masson, *Pasilenie Djeytun*, İzdatelstvo Nauka, Leningrad, 1971, s.140.

⁴ S. A., Ershov, "Holm Chopan-Depe", *TIIAE*, 2, Aşkabat 1956, s.19.

⁵ O. K., Berdiev, "Stratigrafia Bamiskogo Poselenia", *SA*, sayı 4, Moskova 1963, s.4.

(*Hordeum Disticum*), yumuşak buğday (*Triticum Vulgare*) ve kısa boylu buğdaya (*Triticum Compactum*) ait izler bulunmuştur⁶. Kalkolitik ve bronz çağlarında Güney Türkmenistan'daki çiftçiler de aynı tahılları tüketmişlerdir⁷.

Görüldüğü gibi buğdayın bu iki türü Güney Türkmenistan'daki erken dönem çiftçilerce yaygın olarak ekilmiştir. Kısa boylu buğday M.Ö. III bin yılların başına ait Güney Afganistan'daki tabakalarda (Mundigak II) ve İnd vadisindeki Harappa kültürüne ait yerleşim alanlarında da kullanılmıştır⁸.

Yukarıda sayılan tahıl türlerinin yetiştirilmesi şartları geniş çaplı paleocoğrafik araştırmalar sonucu belirlenebilmektedir. Yalnız kimi durumlarda doğal koşulları kimi durumlarda ise bu gözlemler sadece ön inceleme ile yapılabilmiş olması nedeniyle yetersizdir.

Bölgede gerçekleştirilen jeolojik araştırmalar neticesinde, sık sık su taşkınlarının meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu durumda Ceytun halkının taşkın sular altında kalan alanlardaki tarlalarını nasıl işledikleri tam olarak açıklanamamaktadır. Ceytun'un kendisinde ve diğer yerleşimlerde toprağı işlemek için kullanılan çapa türü aletler, buluntular arasında yer almamaktadır.

Uzun yıllardır süren sistematik kazılara konu olan Güney Türkmenistan'daki diğer Kalkolitik yerleşimlerde de çapa türü aletler yine bulunmamaktadır. Sadece, çapanın taştan yapılmış başlığı 1965 yılında Berdiev ve Ganyalin tarafından Meana-Çaacı, bölgesindeki Çakmaklı-Depe'de, Anav IA dönemine ait tabakalarda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında bulunmuştur⁹ (Şekil 1).

Bu aletlerin sadece Anav IA tipi yerleşimlerde var oluşu muhtemelen o dönemde Güney Türkmenistan'a kadar ulaşmış olan batı kültürünün etkilerinin yansması olsa gerek. Ceytun döneminden itibaren çiftçilerin kullanmış oldukları temel aletler ise kazma sopalardan, belki de buna ek olarak ağaçtan yapılmış küreklerden ibarettir¹⁰.

⁶ O. K., Berdiev, "Chagıllı-Depe-Noviy Pomiatnik Neoliticheskoi Djeitunskoi Kulturi", *İAN TSSR*, 1, Aşkabat; 1965, s.41.

⁷ Masson, *Posilenie Djeytun*, s.140-141; "Arkheologiya", *a.g.e.*, s.93; Korobkova, Hozyatsvenie Kompleksi Rannih Zemledelchesko Skotovodcheskih Obshestv Yuga Ssr, s.99-100.

⁸ Masson, *Posilenie Djeytun*, s.141

⁹ Masson, *a.g.e.* s.142.

¹⁰ V. M., Masson, "Djeitunskaya Kultura", *TYUTAKE*, 10, Aşkabat 1960, s.62.

Karıkların oluşturulması için muhtemelen dalı çok olan sopaların kullanıldığı anlaşılmaktadır¹¹. Ceytun kültürünün son safhalarına doğru kazma sopaların ucuna takılan ağırlaştırıcı yüzükler görülmektedir¹². Bu durum tarlaların işlenmesinde kullanılan aletlerin farklılaştırıldığına işaret etmektedir. Örneğin ilkel Peru yerleşimelerindeki malzemeler arasında erkeklerin kullanmış olduğu bazen bronz uçlu ve çiftçinin ayağına denk gelecek yerde yatay çıkıntılı kazıklar mevcuttur ve kadınlar ise kazılmış toprağın yumuşatılması için taş diskli kalın kolyeleri kullanmışlardır¹³.

Ağırlaştırıcı yüzüklerin icadına kadar tarlaların hiç işlenmemiş olduğunu düşünmek zordur. Ceytunlular tarlaların ekilmesinde ve sulanmasında tamamen tabiata güvenmiş olsalar bile toprak yapıların inşasını kazma aletleri olmadan yapamazlardı; bu durumda, bu aletlerin yardımıyla onlar gerekli inşaat malzemelerini elde etmiş oldukları sonucuna varmaktayız.

Ceytun'luların tarladan mahsullerini toplamak için kullanmış oldukları aletler ise, ekilmesinde kullanılan aletlere göre daha iyi bilinmektedir. Bunlar ağaç ya da kemik temelin üzerine çakmak taşından yapılmış uçlar yardımıyla yapılmış oraklardır¹⁴.

Ceytun'daki malzemelerin arasında toplam 1097 adet çakmak taşından yapılmış orak ucu bulunmaktadır. Çopan-Depe'deki malzemelerden de belli olacağı gibi orak başına 1-3 ucun kullanılmış olduğu hesap edilirse en az 500-600 orağa denk gelmektedir. Yalnız bir yapı katı seviyesinin var olduğu süre (50-60 yıl) boyunca bu iş aleti türünün değiştirilmesi bu kadar önemli rakamlar ile açıklanabiliyor ise o zaman Ceytun'luların yaşamında bu aletin ne kadar önemli olduğu açıktır.

Bununla birlikte bu zamanda Jarmo, Hassuna ve Hacılar da elde edilmiş olan malzemelerin de gösterdiği gibi Ön Asya'daki orakların daha eğilmiş ve geliştirilmiş şekli yaygındır. Korobkova Ceytun Kültürü'nün var olduğu sürece orak uçlarının geliştirilmiş olduğunu belirtmektedir¹⁵. Ceytun Kültürü'nün erken safhalarında düz şekilli ve ucu rötüşlanmış uçlar kullanılmış, orta safhaya doğru iri ve kaba mikrolit ağızlar daha yaygındır ve bunların sayısı son safhaya doğru artmaktadır.

¹¹ V. İ., Sarianidi, "Pomiatniki Poznevo Eneolita Yuga Vostochnoy Turkmenii", *SAI*, 1965, s.7.

¹² G. F., Korobkovo, "Opredelenie Funktsiy Kostiannih i Kamennih Orudiy s Poselenia Djeitun Po Sdelam Raboti", *TYUTAKE*, 10, Aşkabat 1960,s.120.

¹³ Masson, *Posilenie Djeitun*, s.142.

¹⁴ O. K. Berdiev, "Stratigrafiya Bamiyskovo Posilenie", s.194.

¹⁵ Korobkova, "Opredelenie Funktsiy Kostiannih i Kamennih Orudiy s Poselenia Djeitun Po Sdelam Raboti", s.128.

Ön Asya'daki erken dönem yerleşik tarım kültürü alanlarının neredeyse tamamında, ocakların hemen önünde yanmış tahıl izlerine rastlanmıştır. Ceytun kültürüne ait yerleşimlerde ise yanmış buğday ve arpa taneleri Bami ve Çağılı-Depe'de bulunmuştur¹⁶. Bu durum tahılların pişirilme işleminde ev içerisinde kurulan ocakların kullanıldığını göstermektedir. Ceytun'luların her evde, özellikle küçük ebatlı evlerde evin önemli bir kısmını işgal etmiş olan iri ocakları buldurmaya çalışmış olmaları bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Hayvancılık

Ceytun'luların ikinci tür erzak edinme faaliyetleri arasında hayvancılık ya da avcılık olduğunu net olarak belirlemek zordur. Ama Ceytun kültürünün erken safhalarında avcılığın önemi çok büyüktür, 1957-1958 yıllarında gerçekleştirilmiş kazı çalışmaları sonucunda elde edilmiş olan osteolojik malzemeleri inceleyen Rus araştırmacı Shevchenko toynaklı hayvanların dört ana grubunu belirlemiştir: sakallı keçi, yaban koyunu (*Ovis Orientalis*), keçi ya da koyun ve ceylan¹⁷.

Koyunların evcilleştirilmesi hakkında yargıya varmak güç, ama muhtemelen ilgili sürecin Ceytun kültürünün var olduğu dönemde, hatta mezolitik çağda bile görüldüğünü söylemek mümkündür. 1962 - 1963 yıllarında Ceytun'da yapılmış olan kazı çalışmaları sonucu elde edilmiş olan malzemelerden yola çıkılarak, 9 baş ceylan ve 28 küçükbaş hayvanların (koyun ya da keçi) mevcut olduğunu, bunların arasında evcilleştirilmiş olanların da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ceytun kültürünün sonuna doğru büyükbaş hayvanlar da evcilleştirilmiştir¹⁸. Örneğin Çağılı-Depe'de gerçekleştirilmiş olan kazı çalışmaları sonucunda elde edilmiş olan kemik kalıntıları evcilleştirilmiş boğaya ait olduğu anlaşılmıştır¹⁹.

Bu oran hayvancılığın avcılıktan daha üstün olduğunu göstermektedir ve kalıntılar içerik olarak sonraki kalkolitik yerleşimlerde bulunmuş hayvanlara ait kalıntılara daha yakındır²⁰.

Ceytun'daki hayvancılığın özelliği tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Güney Türkmenistan'daki kalkolitik yerleşimlerde de olduğu gibi Ceytun'un kendisinde ağıl ya da ahır olarak kullanılmış olabilecek yapılar bulunamamıştır. Kısmen bu amaçla evler arasında sıkışık kalan

¹⁶ Masson, *Posilenie Djejtun*, s.145.

¹⁷ A. İ., "Shevchenko, "K İstorii Domasnih Jivotnih Yujnogo Turkmenistana", *TYUTAKE*, 10, Aşkabat 1960, s.465.

¹⁸ Masson, *Posilenie Djejtun*, s.147; Korobkova, Hozyatsvennie Kompleksi Rannih Zemledelchesko Skotovodcheskih Obshestv Yuga Sssr, s.101-102.

¹⁹ Berdiev, "Chagılı-Depe-Noviy Pomiatnik Neoliticheskoj Djejtunskoi Kulturi", s.42.

²⁰ Masson, *Posilenie Djejtun*, s.147-148.

depo alanları da kullanılmış olabilir. Ceytun'daki avlularda bulunmuş olan kahverengi tabakalar burada hayvanların tutulmuş olmasına bağlanmaktadır. Bir başka varsayım ise, hayvancılığın çobanların küçükbaş hayvanları dışarıda otlatılması şeklinde gerçekleştirilmiş olabileceği yönündedir²¹.

XIX. asırda Ceytun kültürünün yaygın olduğu Aşkabat bölgesi yıl boyu hayvanları meradaki otlarla tutmaya yarayan otlaklarıyla en iyi bölgelerden biri olarak bilinmektedir. Aynı zamanda hayvanlar ilkbahar ve yaz dönemlerinde dağ eteklerindeki düzlüklerde bulunan mera otlaklarında tutulmuş, sonbaharda ise demiryolu ötesindeki kumluk alana gönderilmektedirler. En azından Ceytun yerleşimlerinde herhangi bir ağıl ya da ahır olarak kullanılabilen yapıların olmaması²² böylesi hayvancılık tekniğinin daha M.Ö. VI bin yıllarında kullanılmış olduğunu göstermektedir.

Büyükbaş hayvanların daha geç evcilleştirilmiş olması ve sürüde fazla olmayışı doğal şartlar ile açıklanmaktadır: Bölgede hakim olan, kurak iklim, ova ve çöl ortamı koyun ve keçilerin yetiştirilmesi için daha elverişlidir.

Avcılık

Osteolojik malzemeler Ceytun ekonomisinde erzak edinmenin üçüncü türü olan avcılık hakkında farklı bilgiler vermektedir. Sakallı keçilerin evcilleştirilmiş olması hesaba katılınca yine Ceytunlular'ın tüketmiş olduğu etin %25'ini avcılıktan elde edilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Yine hayvan türleri arasında birinci sırada ceylanlar (36 numune), sonra yaban koyunu (18 numune) ve domuz (2 numune) bulunmaktadır. Birkaç adet kürk hayvanı da bulunmuştur: tilki (9 numune) ve kedi (2 numune). Üç numune halinde kurt da bulunmaktadır.²³ Araştırmacı Shevchenko avlanılmış kürk hayvanlarının gövdeleri hemen o yerde parçalanmış olabileceği yönünde düşüncesi bulunmaktadır.²⁴ Çağılı-Depe'de etinin tüketilmesi amacıyla avlanan hayvanların sayısı bakımından ceylan (7 numune) ve kulan (7 numune) eşit miktarda bulunmaktadır. Kürk amaçlı avlanan hayvanlardan ise tilki (5 numune) bulunmaktadır; tilki kürkü halen Çağılı-Depe yakınlarında dahil olmak üzere Güney Türkmenistan'ın birçok bölgelerinde oldukça yaygındır.²⁵ Kuzey Anav tepesi ve Geoksür vahasında elde edilmiş malzemelere göre kalkolitik çağda ceylan ve kulan avcılığı önceliklidir²⁶.

²¹ Masson, *a.g.e.*, s.147.

²² Masson, *a.g.e.*, s.148-149.

²³ Masson, *a.g.e.*, s.150.

²⁴ Shevchenko, *a.g.m.*, s.465.

²⁵ Berdiev, "Chagılı-Depe-Noviy Pomiatnik Neoliticheskoi Djeitunskoi Kulturi", s.44.

²⁶ İ. N., Hlopin, "Geoksurkaia Gruppya Poseleniy Epohı Eneolita", Akademi Nauk Yayınları, Moskova 1964, s.47.

Büyük bir ihtimalle eski Ceytunlular sulanma yerlerinde hem ceylanları hem de kulanları avlanmışlardır. Hem Ceytun'da hem de Gari-Kamarband'da kollektif özelliği taşıyan, büyük sürülere ve köpeklerin de yardımıyla yapılan baskın şeklindeki avcılığın mevcut olduğu yönünde çeşitli varsayımlar bulunmaktadır²⁷.

Hem Ceytun dönemi, hem de bundan önce gelen mezolitik çağda kullanılmış olan ilkel avcıların kullandığı silahlar hakkında şuana kadar elde edilmiş hiçbir bilgi yoktur.

Oldukça gelişmiş ve çok çeşitli çakmak taşı endüstrisinin var olmasına rağmen arkeologlar için alışılmış aletlerden ok ya da mızrak uçları, Ceytun yerleşiminin kendisinde bulunamamıştır²⁸. Bu durumda, mızrak, yay ve okların kullanılmadığı, sulanma yerlerinde ya da kollektif biçimde gerçekleştirilen her türlü avcılık faaliyetlerinin nasıl ve ne şekilde olduğu yönünde çelişkiler ortaya çıkmaktadır. Bu çelişkili durum mezolitik yerleşimler örneğinde daha net belirlemektedir. Bu döneme ait yerleşimlerde de, temel gıda malzemelerinin avcılıkla edinilmiş olmasına rağmen mızrak ve ok uçları hiç bulunamamıştır²⁹. Böylesi bir durumda, Güney Türkmenistan'ın, geometrik şekilli mikrolitlerin yaygın kullanımı ile çeşitli silahların yapıldığı bölgeler arasında olduğu sonucuna varılabilir.

Bununla birlikte, Ceytun kültürüne ait olan, Çopan-Depe ve Çağılı-Depe'nin üst tabakalarındaki mızraklar için kullanılmış olan, konik ve yumurta şekilli, taş ve toprak uçlar bulunmuştur³⁰. Bu şekilde olan mızrakların uçları demir çağının başlangıcına kadar Güney Türkmenistan'da kullanılmıştır³¹. Araştırmacı Korobkova bu tür uçların halen Tacikistan'da kullanılmakta olan yaylarda da bulunduğunu belirtmektedir³².

Avcılık ve hayvancılık faaliyetlerinin bir sonucu olarak üretim alanlarının içinden derinin işlenmesi önemli yere sahiptir. Bu anlamda, avcılık ve hayvancılık Ceytunlulara yeterli ölçüde hammadde temin etmiştir. Ekonominin bu gelişmiş alanı oldukça zengin alet takımına sahiptir ve aletler üretim sürecinin farklı safhalarında kullanılmıştır. Yeni yüzülmüş derinin iç yağlarından ve kaslardan temizlenmesinde Korobkova'nın yan kazıyıcı olarak adlandırdığı çakmak taşından

²⁷ Masson, *Posilenie Djejtun*, s.150-151.

²⁸ Masson, *a.g.e.*, s.150-151.

²⁹ Masson, *a.g.e.*, s.152.

³⁰ Masson, *a.g.e.*, s.152-153.

³¹ Hlopın, *a.g.m.*, s.49-50.

³² Korobkova, "Opređenje Funktsiy Kostiannih i Kamennih Orudiy s Poselenia Djeitun Po Sdelam Raboti", s.126.

yapılmış mikrolitler kullanılmıştır³³ (Şekil 2). Yine bu safhada hayvanların kürek kemiklerinden yapılmış olan kaba kemik kazıyıcılar da kullanılmıştır (Şekil 3). Eğer temiz deri ihtiyacı varsa elde olan ham maddenin işlenmesindeki bir diğer süreç ise derinin yünden temizlenmesidir.

Başlangıcı daha paleolitik çağa denk gelen derinin işlenmesi ve üretimi neolitik Ceytun'da en tepe noktasına ulaşmıştır. Muhtemelen deri sadece elbise üretiminde kullanılmış olmakla sınırlı kalmamış olup aynı zamanda deriden çeşitli çuvalar, çantalar, kutular ve benzer ürünler kirişlerle dikilerek yapılmıştır. Dokumacılık ise var olmuşsa bile bu dönemde daha başlangıç etabında olduğu anlaşılmaktadır. Etnoğrafik paralellerin de gösterdiği gibi deriden çeşitli ürünlerin yapımı sırasında iğne ya da delici alet yardımıyla kenarlarda delikler yapılmış ve kiriş bu delikten geçirilerek bir nevi dikim işi yapılmıştır³⁴. Görünüşe göre Ceytunlular da deriyi bu şekilde işlemişlerdi, çünkü delici aletler ve iğneler tüm bölgede bol miktarda bulunmuştur.

Sonuç

Ceytun kültürünün ekonomisi detaylı araştırma açısından büyük bir ilgi uyandırmaktadır. Erken dönem yerleşik tarım ekonomilerinin, çoğunlukla arkeolojik raporların son kısmına eklenen, anlamsız ifadelerden uzak bir şekilde incelenmesi, zamanla ilkel yaşam tarihi sorunlarının derinlemesine çözümü için oldukça güvenilir gerçeklere dayalı veri tabanının oluşturulmasına imkan sağlamaktadır.

Ceytun ekonomisinin bazı yönleri, ilk önce Ceytun'un tamamen kazılmış olması ve ilgili aletlerin detaylı bir şekilde incelenmiş olması sayesinde oldukça detaylı biçimde nitelendirilebilir.

Tarım alanında hasadın kaldırılması sırasında kullanılan orakların yapımında çakmak taşından yapılmış uçlar kullanılmıştır. Avlanılan hayvan etinin parçalanmasında ve derisinin işlenmesinde yine çakmak taşından yapılmış bıçaklar kullanılmıştır. Ceytun kültürüne ait yerleşimlerde benzer aletlerin sayısı 106 olup neredeyse her bir ailede bu tür alet mevcuttur. Bu açıdan baktığımızda Ceytun çakmaktaşı endüstrisinin oluşmasının temelinde beslenme ihtiyacının olduğu açıkça görülmektedir.

Ayrıca evlerdeki ocakların önünde yanık izlerinin bulunması ise, burada etin pişirilmiş olabileceğine işaret eder. Bununla beraber suyun ateş üstündeki kaplara konularak kaynatılmış olması da oldukça mümkün görünmektedir. Buradan hareketle Ceytun çanak-çömlek

³³ Korobkova, *a.g.m.*, s.128.

³⁴ Masson, *Posilenie Djejtun*, s.156-157.

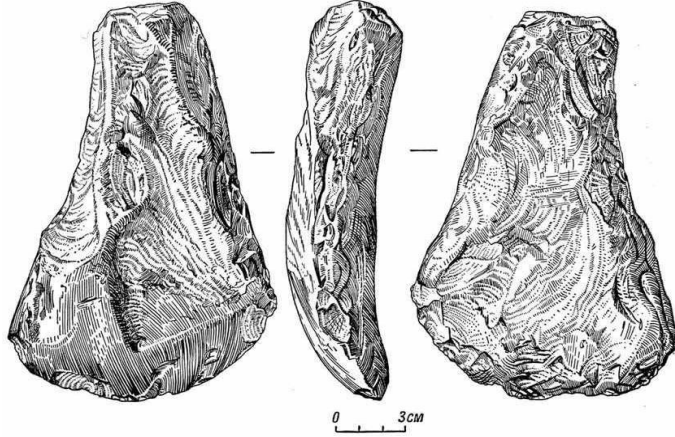
endüstrisinin oluşumunun temelinde yine gıda edinme faaliyetlerinin olduğu aşıkardır.

Elde edilen buluntulardan hareketle, gıda maddelerinin üretilmesi ve elde edilmesi Neolitik Çağ Ceytun ekonomisinin temellerini oluşturduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte bu ekonomik alanların desteklenmesi için ve özellikle elde edilmiş ürünlerin işlenmesi için bir dizi ev aletlerinin çalışır halde olması gereklidir. İlkel ekonominin bu alanı ise maddi ve manevi kültürel olmak üzere o dönemdeki toplumun bir dizi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla işlemektedir. İnsanoğlunun temel ihtiyaçlarından biri olan erzak edinme faaliyetleri de ilkel zanaatların oluşumunun önünü açmıştır.

Kaynakça

- “Arkheologiya”, *Neolit Severnoy Yevrazii*, Nauk Yayınları Moskova 1996.
- BERDİEV, O. K., “Chagıllı-Depe-Noviy Pomiatnik Neoliticheskoi Djeitunskoi Kulturi”, *İAN TSSR*, 1, Aşkabat, 1965, s.26-43.
- BERDİEV, O. K., “Stratigrafiya Bamiyskovo Posilenie”, *Sovetskaia Arheologia*, Sayı 4, Akademi Nauk Yayınları, Moskova, 1963, s.188-194.
- ERSHOV, S. A., “Holm Chopan-Depe”, *TİİAE*, 2, Aşkabat, 1956, s.18.
- HLOPİN, İ. N., *Geoksurskaia Gruppa Poseleniy Epohu Eneolita*, Akademi Nauk Yayınları, Moskova 1964.
- KOCAİSPİR, A., “Orta Asya (Türkistan) Neolitik Çağ Ceytun Kültürü; Seramik Geleneği”, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Temmuz 2017, s.133-148.
- KOROBKOVA, G. F., *Hozyatsvennie Kompleksi Rannih Zemledelchesko Skotovodcheskih Obshestv Yuga Sssr*, Akademi Nauk Yayınları Leningrad 1987.
- KOROBKOVO, G. F., “Opredelenie Funktsiy Kostiannih i Kamennih Orudiy s Poselenia Djeitun Po Sdelam Rabotu”, *TYUTAKE*, 10, Aşkabat, 1960, s.110-133.
- MASSON, V. M., “Djeitunskaya Kultura”, *TYUTAKE*, 10, Aşkabat 1960, s.37-109
- MASSON, V. M., *Pasilenie Djeitun*, İzdatelstvo Nauka, Leningrad 1971.
- SARİANİDİ, V. İ., “Pomiatniki Poznevo Eneolita Yuga Vostochnoy Turkmenii”, *SAİ*, 1965, s.5-54.
- SHEVCHENKO, A. İ., “K İstorii Domasnih Jivotnih Yujnogo Turkmenistana”, *TYUTAKE*, 10, Aşkabat 1960, s.464-477.

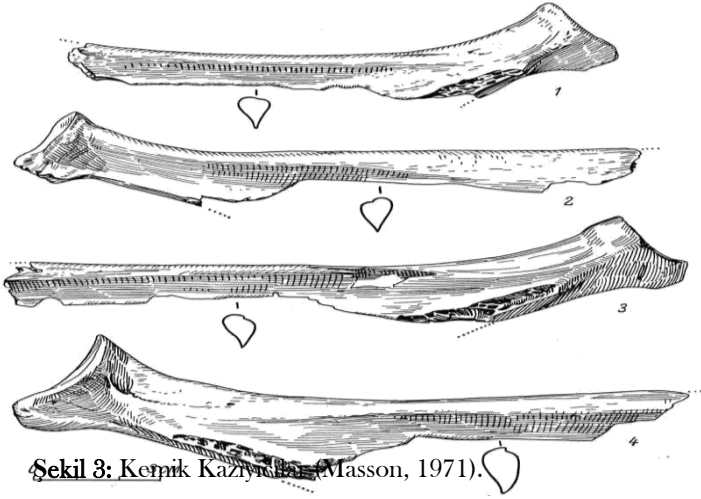
Ekler

Şekil 1: Çakmaklı-Depe'de Bulunmuş Taş Çapa (Masson, 1971).

Şekil 2: Geometrik Şekilli Ön Kazıyıcılar (Masson, 1971).

Şekil 3: Kemik Kazıları (Masson, 1971).

II. Abdülhamid ve Bopal Nevvabları¹

BERNA KORUCU ÜÇÜNCÜ*

Öz: XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile Hindistan'daki Müslüman devletler arasındaki ilişkiler genellikle halifelik ve hac meseleleri üzerine gelişmiştir. İki ülke arasındaki ilişkilerin seyrine etki eden bir diğer sebep ise Osmanlı Devleti'nin sonraki yüzyıllarda en güçlü Müslüman devlet olmasıdır. Çünkü 1707'den itibaren Baburlular zayıflamaya başlamış ve ortaya çıkan pek çok yerel Müslüman devlet İngilizlerin egemenliğine girmiştir. İngilizlere karşı zor durumda kalan yerli devletlerin Osmanlı Devleti ile irtibat kurmak istedikleri görülmektedir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Malabar Sultanlığı ve Maysor Devleti İngiliz işgaline ve Hristiyan misyoner faaliyetlerine karşın Osmanlı Halifesiyle ittifak kurmak istemişlerdir. Ancak 1799'da Maysor Sultanı Tipu'nun ölmesi üzerine İngilizlere karşı direnen son yerel Müslüman devlet de ortadan kalkmıştır. Böylece İngiliz hakimiyeti Hindistan'da giderek hızlanmıştır.

İngiliz hakimiyeti altında da Müslüman devletlerin Osmanlı Sultanları ile irtibat kurdukları görülmektedir. Bunlardan biri de XVIII. yüzyılın başlarında orta Hindistan'da kurulan ve Haydarabad Devleti'nden sonra en önemli Müslüman devlet olan Bopal Devleti'dir. Bopal Nevvablarından sırasıyla iktidara gelen Kudsiye Begüm, İskender Begüm, Şah Cihan Begüm ve Cihan Begüm Osmanlı Devleti'ne Mekke ve Medine vasıtasıyla hediyeler göndererek iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek istemişlerdir. 1868'de İskender Begüm, annesi Kudsiye Begüm ve kızı Şah Cihan Begüm hac ziyaretinde bulunarak Osmanlı Sultanına hediyeler göndermiştir. II. Abdülhamid döneminde ise Bopal hakimelerinin Hilafet makamına olan bağlılıkları onları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye sevk etmiştir. Bu savaşta Şah Cihan Begüm ve eşi Siddık Hasan Han Osmanlı Devleti'ne maddi yardım göndermişlerdir. Yine Şah Cihan Begüm'den sonra nevvab olan kızı Cihan Begüm de 1903 yılında Hicaz'a gelerek hac ettikten sonra maddi yardımlarda bulunmuştur.

¹ Bu çalışma, 22-24 Ekim 2018 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresi"nde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

* Arş. Gör. İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
berna.ucuncu@inonu.edu.tr

II. Abdülhamid dönemi Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri genellikle İttihad-ı İslam (Pan-İslamizm) çerçevesi içinde değerlendirilmiştir. Ancak yerel Müslüman devletlerden biri olan Bopal Nevvablığı'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerine dair bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada Şah Cihan Begüm ve ondan sonra nevvab olan kızı Sultan Cihan Begüm'ün II. Abdülhamid ile olan ilişkileri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, Pan-İslamizm, Bopal Nevvablığı, Şah Cihan Begüm, Sultan Cihan Begüm.

Abdulhamid II and Nawabs of Bhopal

Abstract: Since the sixteenth century, the relations between the Ottoman State and the Muslim states in India have generally developed on the Caliphate and the Hajj issues. Another reason that affects the relations between the two countries is that the Ottoman State is the most powerful Muslim state in the following centuries. Because from 1707 Mughals began to weaken and many emerging local Muslim states were dominated by the English. It is seen that the local states who are in a difficult situation against the British want to contact the Ottoman State. Towards the end of the eighteenth century Malabar Sultan and Maysor State wanted to form an alliance with the Ottoman Caliphate in spite of British occupation and Christian missionary activities. However, in 1799 the last local Muslim state, which resisted the British upon the death of Maysor Sultan Tipu, rose from the ground. Thus British dominance has been accelerated in India.

Muslim states have contacted with the Ottoman Sultans under British rule. The most important of these is the Bhopal Nawabs, established in central India at the beginning of the eighteenth century, and the most important Muslim state after the Hyderabad State. Qudsia Begum, Skender Begum, Shah Jahan Begum and Jahan Begum sent gifts to the Ottoman State through Mecca and Medina and wanted to develop relations between the two countries. In 1868, Qudsia Begum, Skender Begum and daughter Shah Jahan Begum visited the Hajj and sent gifts to the Ottoman Sultan. During the reign of Abdulhamid II, the dependence of the Bhopal rulers on the Caliphate led them to help the Ottoman State in the 1877-1878 Ottoman-Russian War. In this battle, Shah Jahan Begum and her husband Siddik Hasan Khan sent aid to the Ottoman State. After Shah Jahan Begum, his daughter Jahan Begum come to Hijaz in 1903.

The relation of the Muslims of India with the Ottoman State was generally evaluated within the framework of Pan-Islamism at period

Abdülhamid II. However, there is no study on the relations of Bhopal Nawabs, one of the local Muslim states, with the Ottoman State. In this study will be examined the relationship between Shah Jahan Begum and his daughter Sultan Jahan Begum, who is then Nawab, with Abdulhamid II.

Keywords: India, Pan-Islamism, Nawabs Of Bhopal, Shah Jahan Begum, Sultan Jahan Begum.

Giriş

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin ekonomik sıkıntılar yaşadığı, etnik grupların bağımsızlık mücadelelerinin olduğu, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı devletin varlığını tehlikeye sokan faaliyetlerde bulunduğu, içte ve dışta pek çok sorunun olduğu bir dönemdir. II. Abdülhamid, bu şartlar altında Avrupa tehdidine karşı, devletin varlığını devam ettirmek için dış siyasette iki önemli politika takip etmiştir. Bunlardan ilki Almanlara karşı bir yakınlaşma sağlayarak onun desteğini almak, diğeri ise ülkedeki ve Avrupalı devletlerin sömürgelerindeki İslami potansiyeli harekete geçirmektir.² “*İslam Birliği*”, “*İttihad-ı İslam*” ya da “*Pan-İslamizm*” olarak tanımlanan bu siyaset³, II. Abdülhamid döneminde Balkan bunalımı ve 93 Harbi sırasında Müslümanlar arasında dayanışmanın ifadesi olarak gündeme gelmiştir.⁴

Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde İttihad-ı İslam'ın belirgin bir şekilde ortaya çıkmasında Hindistan Müslümanlarının ayrı bir yeri vardır. Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne olan ilgi ve alakaları Kırım Savaşı'ndaki destekleriyle ilk defa kendini göstermiştir. 1857'de Hindistan'da İngilizlerin Baburluları fiilen ve hukuken ortadan kaldırmaları, Hindistan Müslümanları için

² H. S. Lee, “II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti”, *Osmanlı II*, Ankara 1999, s. 363; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907)*, Ankara 1995, s. 547-548.

³ II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm siyaseti takip edip etmediği konusunda tartışmalar vardır. Bazı araştırmacılar II. Abdülhamid'i “Pan-İslamizm siyasetiyle Hristiyanlığı ortadan kaldırmaya çalışmakla itham ederken, bazıları da II. Abdülhamid'in bu siyasetle hiçbir alakası olmadığını iddia etmektedir. Bu şekilde değerlendirmeler Pan-İslamizm kavramına yüklenen anlamlarla alakalıdır. Pan-İslamizm'e yüklenen anlamlar farklılaşıkça değerlendirmeler de farklı olmaya devam edecektir”, A. Özcan, *Pan-İslamizm/Osmanlı Devleti, Hint Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, Ankara 1997, s. 61.

⁴ A. Özcan, “İttihad-ı İslam”, *DİA XXIII*, İstanbul 2001, s. 470.

tek bağımsız Müslüman devlet olan Osmanlı Devleti'ne desteklerini arttırmıştır. 1875'deki Balkan olayları Osmanlı hilafetinin Hindistan Müslümanları üzerindeki nüfuzunu net bir şekilde ortaya çıkarmıştır.⁵ Hindistan Müslümanları 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı'nda ise bütün güçleriyle Osmanlı Devleti'ni desteklemişlerdir. Hindistan Müslümanları Osmanlı Devleti'ni içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak ve kurtulmasına yardım etmek için birçok yerde yardım sandıkları açarak iane toplamışlar, bildiriler ve dilekçeler hazırlayarak İngilizleri Osmanlı Devleti'ne destek olmaya çağırışlardır.⁶

Osmanlı Devleti'ne yakınlık duyan ve zor zamanında destek olmak isteyen Müslüman devletler arasında XVIII. yüzyılın başlarında Orta Hindistan'da kurulan Bopal (Bhopal) Nevvablığı da vardır.⁷ Bu nevvablığın kurucusu Baburlu Alemgir'in hizmetine giren Afganlı Dost Muhammed Han'dır. Alemgir'in ölümünün ardından Hindistan'da görülen karmaşıklık üzerine Dost Muhammed Han, "Nevvab" unvanını alarak bağımsızlığını ilan etmiştir.⁸ 1778 yılında Bopal Nevvablığı ilk defa İngilizlerle münasebetlere girişmiş ve o dönemden sonra İngilizlerle birlikte hareket etmiştir.⁹ 1818-1926 yılları arasında Bopal Nevvablığı'na arka arkaya dört kadın hakim olmuştur.¹⁰

Bu dört kadın döneminde Osmanlı Devleti ile Bopal Nevvablığı arasındaki ilk ilişkiler hac üzerinden başlamıştır. Sırasıyla yönetime gelen Kudsiye Begüm, İskender Begüm, Şah Cihan Begüm ve Sultan Cihan Begüm zamanlarında Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Bu dört kadının ortak özelliklerinden biri Osmanlı yönetimindeki Hicaz'a karşı olan ilgileridir. Bopal

⁵ C. Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul 1992, s. 113.

⁶ Hindistan Müslümanlarının Osmanlı Devleti'ne gönderdiği maddi yardımların gerçek rakamı tespit etmek güç olmakla birlikte resmi Osmanlı vesikaları 124.843 Osmanlı lirasının İstanbul'a ulaştığını göstermektedir ki, bu rakam on milyon Hindistan rupisinin üstündedir. Bu yardım bütün İslam dünyası içinde en fazla meblağı oluşturuyordu, G. Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında 'İslâm Birliği' Hareketi (1876-1878)", *AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988, s. 36.

⁷ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar I*, Ankara 2005, s. 944; Ayrıca Bopal Devleti haritası için bkz. Ek 1.

⁸ Şah Cihan Begüm, *Taj ul -İkbal Tarikh Bhopal; or The History Of Bhopal*, Çev. H. C. Barstow, Calcutta 1876.

⁹ Enver Konukçu, "Bopal", *DİA VI*, 1992, s. 283.

¹⁰ Bahriye Üçok, "Hindistan'da Bopal Devleti'nde Bir Naibe ve 3 Kadın Hükümdar", *TTK Tebliğler VII* (1972). 1, 446-450.

hâkimleri her yıl Ramazan ayında Hicaz'a hediyeler göndermişlerdir.¹¹ Bopal Nevabı İskender Begüm, kendisinden önceki nevvab olan annesi Kudsiye Begüm ve kendisinden sonra nevvab olacak Şah Cihan Begüm ile birlikte 1864 yılında hac ziyaretinde bulunmuşlardır.¹²

1- Şah Cihan Begüm'ün 93 Harbi'ne Gönderdiği Yardımlar

1868'de İskender Begüm'ün vefatı üzerine nevvab olan Şah Cihan Begüm¹³, 1871 yılında dönemin tanınmış alimlerinden Sıddık Hasan Han ile ikinci evliliğini yapmıştır.¹⁴ II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin genel durumunun bozulduğu ve Rus saldırıları ile devletin tehlikeye girdiği sıralarda Şah Cihan Begüm ve eşi Sıddık Hasan Han İslam'ın koruyucusu sayılan Türkler için maddi yardım toplamıştır. Bopal ileri gelenleri tarafından Osmanlı Devleti'ne gönderilen toplam yardım 205.200 İngiliz rupisidir.¹⁵ Osmanlı-Rus Savaşı için toplanan bu yardım Bombay şebkenderi Hüseyin Hasib Efendi'ye teslim edilerek, Der-Saadet'e gönderildiği Bopal hakiminin naibi Mehmed Celeleddin Bahadır Han tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirilmiştir.¹⁶

¹¹ BOA, İ.MVL..340/14687; Kudsiye Begüm tarafından gönderilen hediyelerin kabul edilmesi Cidde Valisi'ne bildirilmiştir, BOA, A.İMKT.MVL. 75/33; İskender Begüm ve validesi Kudsiye Begüm bin adet riyal Osmanlı Padişahına takdim etmişlerdir, BOA, A.İMKT.MHM..282/39.

¹² Sultan Cihan Begüm, *Hayat-i Qudsia: Life Of Nawab Gauhar Begam Alias The Nawab Begam Qudsia Begum Of Bhopal*, Çev. W. S. Davis, London 1918, s. 141; İskender Begüm, *A Pilgrimage To Mecca*, Çev. W. Osborne, Londra 1870, s. 148.

¹³ Şah Cihan Begüm'ün kızı Sultan Cihan Begüm tarafından kaleme alınan biyografisi için bkz. Sultan Cihan Begüm, *Hayat-ı Şahşehani: Life Of Her Highness The Late Nawab Şahşehan Begum Olı Bhopal*, Çev. B. Ghosal, Bombay 1926.

¹⁴ Azmi Özcan, "Şah Cihan Begüm", *DİA XXXVIII*, 2010, s. 252.

¹⁵ Şah Cihan Begüm 150000, eşi Sıddık Hasan Han 25000, kızı veliaht Sultan Cihan Begüm 9000, diğer kızı Belkis Cihan Begüm 500 İngiliz rupisi göndermiştir, BOA, HR.SYS..1234/70; Şah Cihan Begüm'ün biyografisinde Osmanlı askerlerine 100.000 rupi gönderildiği yazmaktadır, Sultan Cihan Begüm, *Hayat-i Şahşehan*, s. 236.

¹⁶ Bopal'den gelen yardımlara cevap yazılmak üzere Hariciye Nezareti'nden Osmanlı-Rus Savaşı'nın giderleri için Babali'de kurulan İne-i Harbiyye Komisyonu'na tahriratın akabeti sorulmuştur (11 Şubat 1878). Komisyon'dan gelen cevaba göre Bopal Begümü ve akrabalarının gönderdikleri paranın komisyon veznesine kaydının olmadığı bildirilmiştir. Ancak Şah Cihan Begüm ve ümerasının harb yardımını olan 17600 İngiliz altını ile diğer Hindistan erbabi tarafından 18400 İngiliz altının bankadan alındığı ve daha önce gönderilen yardımın bunların içinde olup olmadığını şebkendere telgrafla sorulması bildirilmiştir, BOA, HR.SYS..1234/70.

Bopal Nevvablığı'nın bu yardımına karşılık, II. Abdülhamid 1878 yılında Sıddık Hasan Bahadır Han'a ikinci dereceden Mecidi Nişanı, Şah Cihan Begüm'e de Mekke'de Hindistan hacıları için tesisler yaptırdığı ve Bopal'i tren yolu hattına bağlayan demiryollarını inşa ettirdiği için Şefkat Nişanı verilmiştir.¹⁷ Mecidi Nişanı ile birlikte Sıddık Hasan Han'ın vasıflarını ortaya koyan Osmanlı Padişahının bir yazma fermanı Bopal hükümdarına verilmiştir.¹⁸ Ayrıca Haziran 1879'da Osmanlı Sadrazamı Hayreddin Paşa, Şeyh Mevlevî Muhammed Hüseyin vasıtasıyla Şah Cihan Begüm, eşi Sıddık Hasan Han ve Bopal Devlet Başkanı Muhammed Cemaleddin'e ferman, hediyeler ve mektuplar göndermiştir. Şeyh Mevlevî Muhammed Hüseyin, Bopal'de büyük bir merasimle karşılanarak 25 pare top atışıyla selamlanmıştır. Şah Cihan Begüm ve eşi Sıddık Hasan Şeyh adına verilen kabul töreninde II. Abdülhamid'den gelen nişanları takmıştır. Kabul töreninde Nevvab, II. Abdülhamid'in gönderdiği fermanı yüksek sesle okumuş, merasim sonunda Osmanlı Sultanı için dualar edilmiştir.¹⁹

Şah Cihan Begüm ve eşi Sıddık Hasan 7 Temmuz 1879'da gönderdiği mektupla Sultan Abdülhamid'in vermiş olduğu Mecidi Nişanı'nı aldığını ve teşekkürünü bildirmiştir.²⁰ Ayrıca Sıddık Hasan Han Sultan Abdulhamid Han'a kendi tefsiri "Fethu'l Beyan"ı göndermiş ve Osmanlı Devleti'ne olan sonsuz sevgisini dile getiren Hilafet-i Osmaniye'yi te'yid eden "el- İbretu Mimma Cae fi'l-Gazvi ve's-saadeti ve'l-Hicra" adlı bir kitap yazmıştır.²¹ Sıddık Hasan Han'ın Arapça kaleme aldığı eserlerin çoğu İstanbul'da basılmıştır.²²

Şah Cihan Begüm ve eşi Sıddık Hasan Han'ın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerinde Şazeli Tarikatı'nın lideri Mehmed Zafir'in

¹⁷ A. Özcan, "Şah Cihan Begüm", s. 253.

¹⁸ Sultan Cihan Begüm, *Hayat-i Şahjehan*, s. 236; Şah Cihan Begüm'e II. Abdülhamid tarafından gönderilen ferman, Şah Cihan Begüm'ün biyografisinin ekler kısmında yer almaktadır, bkz. Sultan Cihan Begüm, *Hayat-i Şahjehan*, s. 299vd.

¹⁹ Şerif'ül-Hasan, "1876-1877 Türk-Rus Savaşı'nda Pakistan'ın Türkler'e Yardımı", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/11 (Aralık 1965), s. 20-21.

²⁰ BOA, Y.A.HUS..162/48; BOA, Y.PRK.UM..6/44; Şah Cihan Begüm'ün teşekkür mektubu için bkz. Ek 3.

²¹ Cüneyt Eren-Nurullah Yılmaz, "Hindistan Bhopal Emiri ve Müfessir Sıddık Hasan Han'ın Osmanlı Devleti İle İlişkisi", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 19, Erzurum 2002, s. 237.

²² Şerif'ül-Hasan, "Pakistan", s. 20.

önemli rol oynadığı görülmektedir. Sıddık Hasan Han, II. Abdülhamid'in de mensup olduğu Şazeli Tarikatı'nın Şeyhi Medineli Mehmed Zafir Efendi'ye bazı mektuplar göndermiştir. Bopal'e daha önce gönderilen mektup ve hediyeler Mehmed Zafir vasıtasıyla Hindistan'a gönderilmişti. Sıddık Hasan Han, Mehmed Zafir'in yardımı olmadan hediyelerin oraya ulaşmasının biraz güç olacağını mektubunda ifade etmiş ve bu sebeple Şeyh Mehmed Zafir'e teşekkür etmiştir. Şah Cihan Begüm, 93 Harbi için gönderdiği yardımlardan başka Şazeli tarikatının lideri Şeyh Muhammed Zafir'e de para yardımında bulunmuştur. Şah Cihan Begüm, Bombay mümessili Mevlâ İnâyetullah vasıtasıyla Şeyh Mehmed Zafir'e 260 İngiliz lirası yollanmıştır. Mevlâ İnâyetullah Bombay bankası kanalıyla İstanbul bankasına göndermiştir.²³

Şeyh Mehmed Zafir'in yanı sıra Osmanlı Bopal ilişkilerine etki eden bir diğer faktör de İngilizlerdir. İngiliz hükümeti 93 Harbi'nde Hindistan Müslümanlarının faaliyetlerine müsamahakâr davrandığından dolayı Şah Cihan Begüm'ün Osmanlı Devleti'ne gönderdiği yardımlar yerine ulaşmıştır. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin Hindistan'a olan faaliyetleri her ne kadar maddi katkılar üzerine yoğunlaşsa da bunun yanında Hindistan Müslümanlarının İngiliz kamuoyunu etkileyerek bu savaşta İngiliz desteğini ummuşlardı. Ancak 93 Harbi'nde İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni desteklememeleri üzerine Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin sonraki süreçte iyi gitmediği görülecektir.²⁴

2- Sultan Cihan Begüm'ün Hicaz Ziyareti

1901 yılında iktidara gelen Sultan Cihan Begüm, annesi Şah Cihan Begüm gibi Osmanlı Sultanı Abdülhamid'e yakınlık duymuş²⁵, II. Abdülhamid'e olan bu bağlılığın dolay

²³ Şerifül-Hasan, "Pakistan", s. 21.

²⁴ A. Özcan, *Pan-İslamizm*, s. 102.

²⁵ II. Abdülhamid'de olan bu yakınlığı ile birlikte Sultan Cihan Begüm'ün yönetime geçerek İstanbul'a ziyarette bulunduğu ve yönetime geçişinde II. Abdülhamid'den biat aldığına dair kaynaklarda bilgiler geçmektedir, Recep Uslu, "Cihan Begüm", *DİA VII*, 1993, s. 534; Ancak gerek Osmanlı Arşiv belgelerinde gerekse kendi kaleme aldığı hatıra kitaplarında böyle bir ziyarete dair bilgiye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte 1911'de çıktığı Avrupa seyahati esnasında İstanbul'da bulunmuştur. 1911'deki İstanbul ziyareti dair Osmanlı Arşivi'nde kayıtlar bulunmaktadır. İstanbul'da kaldığı süreci de yine hatıratında detaylı bir şekilde anlatmıştır. İstanbul ziyareti konusunda bkz. Sultan Cihan

oğullarından birine Abdülhamid adını vermiştir.²⁶ 1903 yılında Sultan Cihan Begüm hac farızasını yerine getirmek için Hicaz'a gitmek istemiştir.²⁷ Cihan Begüm İngiliz yönetimine hac ziyaretinde bulunmak istediğini bildirmiş ve gerekli hazırlıklar İngiliz hükümetinin yardımıyla tamamlanmıştır. Osmanlı Devleti ise bu ziyarette tüm imkanlarını vermeyi taahhüt etmiş ve kervanın korunmasından sorumlu olmuştur.²⁸ Cihan Begüm'ün Cidde'ye kadar güvenliği İngiliz komutan MacWatt tarafından sağlanmıştır.²⁹ Cihan Begüm'ün silahlı askerlerine ve gayrimüslim tebaasına Cidde'den sonra devam etmeleri için izin verilmemiştir.³⁰ Cihan Begüm, maiyetiyle birlikte önce Cidde'ye gelmiş, buradan 50 adamını Mekke'ye göndermiştir.³¹ Cidde'de İngiliz komutan MacWatt bir konuşma yaparak Bopal Begüm'ünün güvenliğini sağlamak için atılan her adımın İngiliz ve Türkler arasındaki dostça ilişkileri güçlendirmeye yardımcı olacağını söylemiştir.³² Cidde'den sonra Osmanlı askerleri kervanı koruma sorumluluğunu üstlenmiştir.³³ Sultan Cihan Begüm hacca gitmeden önce Medine'yi ziyaret etmek istemiştir.³⁴ Türk askerleri ile deniz yolculuğuna devam ederek, Medine'ye ulaşmak için Yenbu şehrine gelmiştir.³⁵ Cihan Begüm'ün Medine'ye geldiği tarihlerde Bedevilerin isyan ettiği görülmektedir. 1903 yılında Medine Muhafızı Ali Paşa'nın

Begüm, *An Account Of My Life: Akhtar Iqbal*, Vol. 3 Çev. C. H. Payne, Bombay 1927, s. 148vd.; Şah Cihan Begüm ve kızı Sultan Cihan Begüm'ün resimleri için bkz Ek 2.

²⁶ Y. Öztuna, *Hanedanlar*, s. 946.

²⁷ Cihan Begüm daha yola çıkmadan hac ziyaretiyle ilgili yazışmalarda karışıklık görülmüştür. Sultan Cihan Begüm'ün hac ziyaretinde bulunmak istediği İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Lansdowne tarafından Londra Sefareti'ne buradan da telgrafla Hariciye Nezareti'ne 12 Kasım 1903'de bildirilmiştir.²⁷ Cihan Begüm'ün hac ziyaretine dair Osmanlı Hariciye Nezareti, Londra Sefareti ve İngiliz Hariciyesi arasında yapılan yazışmalar neticesinde, bu görüşmelerin İngiliz Hariciyesi'yle değil Hindistan Genel Valisi'yle yapılması gerektiği bildirilmiştir, BOA, Y.A.HUS.460/129.

²⁸ BOA, Y.PRK.HR...33/99.

²⁹ BOA, Y.A.HUS.460/96; Sultan Cihan Begüm, *Pilgrimage*, s. 180.

³⁰ BOA, Y.A.HUS.461/3; Begüm, sıradan hacıların bile silahla girmelerine müsaade varken, onlara izin verilmemesini eleştirir. İngiliz Hükümeti tarafından ona bahşedilen onurum, Türkler tarafından bilinmediğini söyler, Sultan Cihan Begüm, *Pilgrimage*, s. 197; BOA, HR.SFR.3..., 528/67.

³¹ Bu yıl hac mevsiminde Hicaz'da kolera görülmemiştir, Sultan Cihan Begüm, *Pilgrimage*, s. 228vd.

³² Sultan Cihan Begüm, *Pilgrimage*, s. 242; Cihan Begüm'ün korunması için verilen Türk askerinin resmi için bkz. Ek 4 ve 5.

³³ BOA, HR.SFR.3..., 528/69.

³⁴ Sultan Cihan Begüm, *The Story Of Pilgrimage To Hijaz*, Calcutta 1913, s. 154.

³⁵ Sultan Cihan Begüm, *Pilgrimage*, s. 233.

koyduğu vergileri bahane ederek Medine eşrafı ayaklanmıştı³⁶. Cihan Begüm'ün kafilesi, hem Yenbu'dan Medine'ye geçerken hem de Medine'den Mekke'ye geçerken Bedevilerin saldırısına maruz kalmıştır.³⁷ Medine'ye ulaşan Cihan Begüm ve kafilesi burada ziyaretlerde bulduktan sonra tekrar Yenbu'ya dönmek yerine daha güvenli olacağı düşünülerek karayoluyla, Suriye kafilesine katılarak Mekke'ye gitmiştir.³⁸ Mekke'ye doğru yürüyüşe geçildiğinde Bedeviler yine kervan üzerine saldırıda bulunmuşlar ve Türk askerleri ile Bedeviler arasındaki çatışma yaklaşık 2 saat sürmüştür.³⁹

Zorlu bir yolculuktan sonra Mekke'ye ulaşan Cihan Begüm'ü burada Hicaz Valisi Ahmed Ratıb Paşa ve şehrin ileri gelenleri karşılamış⁴⁰ hacdan sonra ülkesine dönmek isteyen Begüm'ün dönüşünde de Ahmed Ratıb Efendi gerekli korumayı yanlarına vermiş ve Cihan Begüm ve kafilesi Cidde üzerinden Bopal'e dönmüşlerdir. Cihan Begüm'ün Kasım 1903 yılında başlayan ve Mart 1904 yılında tamamlanan hac ziyareti böylece yaklaşık beş ay kadar sürmüştür.⁴¹ Mekke ve Medine ziyareti esnasına Osmanlı misafirhanesinde kalan Sultan Cihan Begüm hac dönüşünde II. Abdülhamid'e teşekkürlerini bildiren mektup göndermiştir. Cihan Begüm, Padişaha çok değerli hediyeler sunmuş, Mekke ve Medine'ye de para ve hediyeler göndermiştir.⁴²

Sonuç

II. Abdülhamid döneminde İttihad-ı İslam siyaseti gereği, halifenin İslam dünyasındaki nüfuzunu arttırmak için iki vasıta kullanılmıştı. Bu siyaset, tarikat mensupları vasıtasıyla ve de hac

³⁶ Osmanlı Devleti Tanzimat'tan itibaren Mekke ve Medine'de merkezi hükümetin etkinliğini arttırmak için bir takım tedbirler almıştı. Ancak bu tedbirlere Medine eşrafında huzursuzluğa sebep olmuştur, M. Sabri Küçükşacı, "Medine; Osmanlı Dönemi", *DLA XXVIII*, 2003, s. 312.

³⁷ Yenbu ve Medine arasında ilerlerken Bedeviler kafile üzerine ateş açmış, Begüm'ün oğlu Ubeydullah Han vurulmaktan son anda kurtulmuştu. Birkaç mermi Cihan Begüm'ün taht-ı revanının çok yakınından geçmişti. Cihan Begüm, bu durumu Osmanlı Devleti'ne bildirmiş ve bu olaydan sorumlulukları olanların cezalandırılmasını istemiştir, BOA, Y.A.HUS..466/29.

³⁸ BOA, Y.A.HUS..459/79; BOA, BEO.2267/169983; Mahmil-i Şerif için bkz. Ek 6.

³⁹ BOA, BEO.2268/170040.

⁴⁰ BOA, BEO. 2949/221151.

⁴¹ Sultan Cihan Begüm, *Pilgrimage*, s. 338.

⁴² BOA, Y.A.HUS..472/54; BOA, Y.A.HUS..468/10

merasimleriyle gerçekleştirilmek istenmiştir. Bu iki yolun sonuçlarını Orta Hindistan'da yer alan Bopal Nevvablığı ile olan ilişkiler üzerindeki gözlemlemek mümkündür. İlk olarak 1868 yılında yönetime geçen Şah Cihan Begüm Osmanlı Devleti'ne büyük bir yakınlık ve ilgi duymuştur. Daha Nevvab olmadan Şah Cihan Begüm'ün annesi İskender Begüm ile hac ziyareti, sonraki yıllarda Osmanlı Halifesi'ne olan bağlılığına zemin hazırlanmıştır. Neticede Osmanlı Devleti'nin zor zamanlarından sayılan 93 Harbi'nde Şah Cihan Begüm maddi yardımlarda bulunmuştur. İki devlet arasındaki ilişkiyi sağlayan ve yakınlığı arttıran bir diğer araç ise Şazeli Tarikatı'nın Şeyhi Muhammed Zafir'in rolüdür. Şah Cihan Begüm'ün yardımlarına karşılık olarak oraya gönderilen hediye ve nişanlar Şeyh'in dervişleri vasıtasıyla Hindistan'a ulaştırılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin İttihad-ı İslam siyasetini gerçekleştirmek için kullandığı bir diğer araç ise hactır. Bu yolla Hicaz'a gelen İslam devletlerinin ileri gelenleri iyi bir şekilde ağırlanmış ve dağıtılan risale ve bildirilerle Osmanlı Devleti'ne maddi yardımlarda bulunulması sağlanmaya çalışılmıştır. 1903 yılında hac ziyaretinde bulunan Bopal Nevvabı Sultan Cihan Begüm, ülkesine döndükten sonra II. Abdülhamid'e hac ziyaretinde gösterilen kolaylıklardan dolayı teşekkürlerini bildirmiş ve daha sonraki yıllarda Osmanlı Sultanlarına olan bağlılığını 1911 yılında İstanbul ziyareti ve Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'ne maddi yardımlarda bulunarak göstermiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Alî Evrak Odası (BEO.): 2268/170040, 2267/169983, 2949/221151.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3...): 528/67, 528/69, 535/70.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.): 1234/70.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.): 340/14687.

Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.)MKT.MVL.): 75/33.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (A.)MKT.MHM.): 282/39.

Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS.): 162/48, 468/10, 472/54, 466/29, 460/129, 461/3, 460/96, 460/91, 459/79.

Yıldız Umumi (Y.PRK.UM.): 6/44.

Kitap ve Makaleler

ÇETİNSAYA, Gökhan, “II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında ‘İslâm Birliği’ Hareketi (1876-1878)”, *AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara, 1988.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği*, Ötüken Yay., İstanbul, 1992.

EREN, Cüneyt -Nurullah Yılmaz, “Hindistan Bhopal Emiri Ve Müfessir Sıddık Hasan Han'ın Osmanlı Devleti İle İlişkisi”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 19, Erzurum, 2002, s. 233-238.

İskender Begüm, *A Pilgrimage To Mecca*, Çev. W. Osborne, London, 1870.

İSLAM, Tuhina, “Social and Educational Reforms of Nawab Sultan Jahan Begum”, *The International Journal Of Humanities & Social Studies*, Vol 2 Issue 8, August, 2014, s. 47-52.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907)*, Ankara, 1995.

KONUĞU, Enver, “Bopal”, *DİA VI*, 1992, s. 283.

KONUĞU, Enver, “İskender Begüm”, *DİA XXII*, 2000, s. 560-561.

KÜÇÜKAŞCI, M. Sabri, “Medine; Osmanlı Dönemi”, *DİA XXVIII*, 2003, s. 311-318.

LEE, Hee Soo, "II. Abdülhamid ve Doğu Asya'daki Pan-İslamist Siyaseti", *Osmanlı II*, Ankara, 1999, s. 363-372.

ÖZCAN, Azmi, *Pan-İslamizm/Osmanlı Devleti, Hint Müslümanları Ve İngiltere (1877-1914)*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1997.

ÖZCAN, Azmi, "Şah Cihan Begüm", *DİA XXXVIII*, 2010, s. 252-253.

ÖZCAN, Azmi, "İttihad-ı İslam", *DİA XXIII*, İstanbul, 2001, s. 470-475.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar I*, Ankara, 2005.

PRECKEL, Claudia, *Begums Of Bhopal*, New Delhi, 2000.

Sultan Cihan Begüm, *An Account Of My Life: Gohur-i Ikbal, Vol 1*, Çev. C H. Payne, London 1912. Vol. 2 Çev. Abdus Samad Khan, Bombay 1922. Vol. 3 Çev.C. H. Payne, Bombay, 1927.

Sultan Cihan Begüm, *Hayat-i Qudsi: Life Of Nawab Gauhar Begam Alias The Nawab Begam Qudsiya Begum Of Bhopal*, Çev. W. S. Davis, London, 1918.

Sultan Cihan Begüm, *Hayat-ı Shahjehani: Life Of Her Highness The Late Nawab Shahjehan Begum Oh Bhopal*, Çev. B. Ghosal, Bombay, 1926.

Sultan Cihan Begüm, *The Story Of Pilgrimage To Hijaz*, Calcutta, 1913.

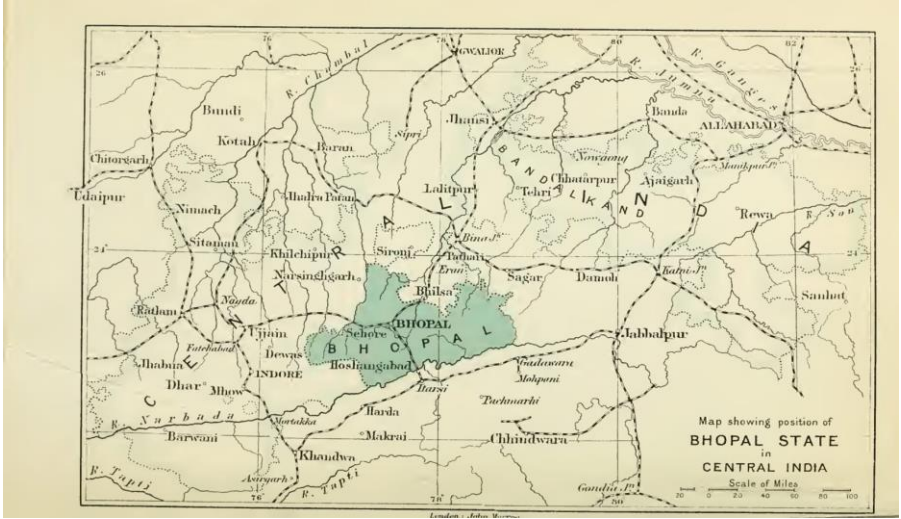
Şah Cihan Begüm, *Taj ul -Ikbal Tarikh Bhopal; or The History Of Bhopal*, Çev. H. C. Barstow, Calcutta, 1876.

Şerifül-Hasan, "1876-1877 Türk-Rus Savaşı'nda Pakistan'ın Türkler'e Yardımı", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/11 (Aralık 1965), s. 21.

USLU, Recep, "Cihan Begüm", *DİA VII*, 1993, s. 534-535.

ÜÇOK, Bahriye, "Hindistan'da Bopal Devleti'nde Bir Naibe ve 3 Kadın Hükümdar", *TTK Tebliğler VII* (1972). 1, 446-450.

Ekler

Ek 1: Bopal Nevablığı Haritası (Sultan Cihan Begüm, *An Account Of My Life: Gohur-i Ikbal*, Vol 1, Çev. C H. Payne, London 1912.)

Ek 2: Şah Cihan Begüm ve Kızı Sultan Cihan Begüm (Sultan Cihan Begüm, *An Account Of My Life: Gohuri- Ikbal*, Vol 1, Çev. C H. Payne, London 1912, s. 28)

Ek 3; Şah Cihan Begüm'ün Teşekkür Mektubu (BOA, Y.A.HUS., 162/48)

Page 242.

TURKISH TROOPS ON THE MARCH.

Ek 4: Hicaz'da Türk Askerleri (Sultan Cihan Begüm, *The Story Of Pilgrimage To Hijaz*, Calcutta 1913, s. 242.)

Page 254.

A GROUP OF TURKISH SOLDIERS OF THE IRREGULAR FORCE.

Ek 5: Hicaz'da Bir Grup Türk Askeri (Sultan Cihan Begüm, *The Story Of Pilgrimage To Hijaz*, Calcutta 1913, s. 254.)

MAHMIL SHARIF (SACRED EQUIPAGE).

Ek 6: Mahmil-i Şerif (Sultan Cihan Begüm, *The Story Of Pilgrimage To Hijaz*, Calcutta 1913, s. 316.)

İran ve Doğu Anadolu Bölgesinde Gerçekleştirilen Arkeoloji Çalışmalarının Dünü, Bugünü

Umut PARLITI
Leila AFSHARI*

Öz: İran coğrafyası ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki arkeolojik merkezlerde ele geçen arkeolojik bulgular en azından MÖ IV. binyıldan itibaren bölgeler arasında kültürel iletişim olduğunu göstermektedir. Anadolu'nun kuzeyinde Karadeniz Dağlarının güney eteklerinden güneyde Maraş hattına, batıda Kızılırmak ve Fırat Havzası'ndan Kuzeybatı İran'a daha doğuda Urmiye Gölüne kadar uzanan geniş coğrafyada MÖ III.-II. binyıl süresinde benzer toplumsal yapının hüküm sürdüğü bilinmektedir. Benzer sosyal yapının binlerce yıl devam etmesinin temel sebebi coğrafyaları birbirine bağlayan doğal geçitlerdir.

Bu geçitler sonraki yıllarda özellikle batılı araştırmacılar, gezginler ve seyahatler tarafından kullanılmaya devam edilmiştir. Biz bu makalede İran ve Doğu Anadolu'nun kültürel iletişimini arkeolojik veriler temelli irdeledikten sonra her iki coğrafyada gerçekleşen arkeolojiye dönük araştırma, gezi, kazı çalışmalarının kısa serüvenini ele alacağız. Bunu her iki coğrafyanın araştırma tarihçesini belirli bölümlere ayırarak tamamlayacağız. Bu bölümler yakın tarihler aralığında arkeolojik çalışmalara damga vuran önemli dönüm noktaları tespit edilerek belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Doğu Anadolu, Tarihi Coğrafya, Arkeoloji, Kültürel İletişim.

Past and Present of the Archaeological Studies in Iran and Eastern Anatolia

Abstract: The archaeological findings uncovered in the archaeological centers in the geography of Iran and the Eastern Anatolia Region reveal that there was cultural communication between the two regions at least since the IV. millennium BC. It is known that a similar social structure prevailed in the III.-II. millennium BC in the wide geography extending from the southern skirts of the Black Sea Mountains in the north to the Maraş line in the south, Halys in the west and the Euphrates Basin and the Northwest Iran to Lake Urmiye in

* Arş. Gör. Dr. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, 25240 Erzurum/ TÜRKİYE, E-posta.: umutparliti62@gmail.com

* Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, 25240 Erzurum/ TÜRKİYE, E-posta.: le.afshari@gmail.com.

the east. The main reason why similar social structure has continued for thousands of years is the natural passages that connect geographies.

These passages, in later years were continued to be used especially by Western scholars, travelers and pilgrims. In this article, we will first examine the cultural communication of Iran and Eastern Anatolia based on archaeological data. Then we will explore the short adventure of archaeological research, excursions and excavations in both geographies. We will complete this by dividing the research history of both geographies into specific sections. These sections are determined by detecting recent history that marked important milestones in the range of archaeological work.

Key Words: Iran, Eastern Anatolia, Historical Geography, Archaeology, Cultural Communication.

Giriş

Orta Mezopotamya'nın düz alüvyonlu ovalarında insanların ilkel hayatı yaşadığı prehistorik zamanlarda İran Platosunda ileri bir medeniyet yapısına sahip insanlar yaşamaktaydı. İran platosunun el değmemiş bölgelerinde yapılan kazılar ve araştırmalarla birlikte yer yer açığa çıkarılan bu halkın Türkistan üzerinden gelmiş olabilecekleri ön görülmektedir. Bilimsel araştırmalara göre bu insanların göç istikameti dikkate alındığında İran'ın kuzeyinden batı-güneybatıya ve sonrasında Yakındoğu'ya yayıldıkları söylenebilir. Yakındoğu'da yeşerecek olan medeniyetin öncüsü olan insanların Orta Asya'dan İran platosunu kullanarak Anadolu ve Mezopotamya'ya geçiş yaptıkları belirtilmektedir¹. Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu ve Mezopotamya'da sonrasında ortak kültürü, seramik verilerine dayanarak, Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağın insanların yaşadığını söylemek mümkündür. Halaf Kültüründen sonra İran'ın kuzeyinde yer alan bazı kültürler, özellikle MÖ IV. binyıl içerisinde, kendine özgü yapılanma gerçekleştirmişlerdir. Azerbaycan, Doğu Anadolu ve İran'ın kuzeyini kapsayan coğrafyada Transkafkasya diye bilinen kültürün gelişimi kendini göstermiştir. Transkafkasya kültürü göçerler aracılığıyla ve toplulukların toplu göçleri neticesinde geniş bir alanda etkisini göstermiştir. Erken süreç içerisinde değerlendirilen bu iletişim ağı tüm Anadolu'yu kapsamaz. Şöyle ki Geç Kalkolitik Çağın ikinci yarısı itibariyle Transkafkasya, İran ve Mezopotamya dünyası ile iletişim ağında başrolü Fırat Havzası oynarken kısmen de olsa Van-Muş, Ağrı-Kars coğrafyasına kadar yayılım söz konusudur. Geç Kalkolitik Çağın sonuna geldiğinde Mezopotamya'da gelişen ve uygar toplulukların temellerinin atıldığı Uruk kültürel sürecinin de sonuna gelinir. Bu

¹ Ş. Günaltay, *Yakın Şark II, Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 8.

dönüşümle birlikte "kuzey-güney" yönlü ilişki ağı yeni bir boyut kazanmıştır².

Araştırmalar İran'la gerçekleşen iletişimin kısmi kesintiler olsa da MÖ III. binyıl ve sonrasında MÖ II. bin yılsonuna kadar devam ettiğini göstermektedir³. Raphael Pumpelly idaresinde 1900'lü yıllarda İran sınırları içerisinde Anau'da, Damgan yakınlarındaki Hisar Tepe'de, Astarabad bölgesinde Tureng Tepe'de ve Anadolu içerisinde Doğu Anadolu'da Sos, Pulur, Arslantepe, Kızılırmak kavsi içerisinde Hattuşa'da gerçekleştirilen kazılar neticesinde göç yolları üzerinden toplulukların yayılmaya devam ettiği belirlenmiştir⁴.

Bu çalışmalar Doğu Anadolu arkeolojisinde Erken Tunç Çağı ne kadar önemli bir dönemi içerdiğini bir kez daha göstermektedir. Bu çağda Doğu Anadolu'nun yerleşim sayısında ve nüfusunda ciddi bir artışın olduğu görülmektedir⁵. Binyılın başından itibaren Torosların ayırdığı iki ayrı coğrafyada iki farklı süreç yaşanmıştır. Torosların güneyinde kalan Mezopotamya dünyası ile iletişim ağı sekete uğrar. Kafkaslardan gelen göçer halklar⁶ tüm Doğu Anadolu'yu, Kuzeybatı İran'ı ve Güney Kafkasları kültürel açıdan tek çatı altında "Kura-Aras" olarak tanımladığımız ortak bir kültürel birlikteliği paylaşır⁷. 1.000

² A. Sagona., M. Erkmen., C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük 1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998, s. 249, Fig. 1.4; M. Işıklı, *Erzurum Bölgesi'nin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları, Geçmişten Geleceğe Armağan*, Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar, Kariyer Matbaacılık Ltd. Şti, Ankara, 2010, s. 24.

³ S. Yaylalı *İÖ. 2. Bin Doğu Anadolu Boyalı Seramiği*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1993, s. 59.

⁴ Ş. Günaltay, *a.g.e.*1987, s. 9.

⁵ M. Işıklı, *a.g.e.* 2010, s. 24.

⁶ H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları 1973", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 6*, Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s. 53-54; Altan Çilingiroğlu "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*, Ankara 1988, s. 230; Mehmet Işıklı, *Erzurum Bölgesi'nin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları, Geçmişten Geleceğe Armağan*, s.28.

⁷ Ö. Bilgi, "Köşkerbaba Kazıları 1979", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1980, s.119 (*Köşkerbaba*); M. Darga, "Şemsiyetepe Kazıları 1985 Sezonu Sonuçları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*, Ankara, 1987, s. 159 (*Şemsiyetepe, Korucutepe*); R. Duru, *Keban Projesi Değirmen Tepe Kazısı 1973*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri III, No.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s. 3- 4 (*Gurtepe*); U. Esin, "Tepecik Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s. 115 (*Tepecik/Makaraztepe*); T. Tarhan ve V. Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, II*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 434-435; M. Işıklı, "Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur, Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir, 2005*; M. Işıklı, "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi VIII*, 2006, s. 13-30; Edibe Uzunoğlu, "Malatya-İmamoğlu Höyüğünde 1985 Yılı Kazı Çalışmaları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*,

yıldan fazla süren bu kültürel birliktelik yine "kuzey-güney" yönlü ilişkilerin gelişmeleri sonucunda değişikliğe uğrar⁸. Bu durumu ispatlayan arkeolojik materyaller kazılar sonucunda açığa çıkarılmıştır⁹. Birçok bilim insanı Kafkaslar, İran ve Anadolu arasındaki iletişimi göçer toplumların aktivasyonları¹⁰ yanı sıra Erken Tunç Çağı ile başlayan yoğun metal üretimi ve ticaretine bağlamaktadır¹¹.

MÖ III. binyılda gelişen Anadolu-İran-Kafkasya ilişkileri binyılın son yıllarında artarak devam etmiştir. Kafkaslardan ve Kuzeybatı İran'dan gelen etkiler dağlık kesimde (Erzurum, Kars, Muş, Van), Mezopotamya'dan gelen etkiler ise daha çok ovalık kesimlerde kültürel değişime neden olmuştur. Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'daki değişimin izleri yerleşim modelinin geçici bir hal alması ve boyalı seramiklerin ortaya çıkmasıyla kendini göstermiştir. MÖ II. binyılın söz konusu boyalı seramiklerinin kökeni daha çok İran'ın Urmiye bölgesinde aranmıştır¹². Değişimin mimarları ise "kurgan

Ankara, 1987, s. 217, 219 (İmamoğlu); A. Sagona., "Büyüktepe Höyük 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994, s. 230 (Bayburt Büyüktepe); A. Çilingiroğlu ve Z. Derin, "Van Dilkaya Kazısı 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1992, s. 407; E. Konyar., İ. Ayman., C. Avcı., D. Yiğitpaşa., B. Genç ve R.G. Akgün, "Van Kalesi Höyüğü 2011 Yılı Çalışmaları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Ankara, 2013, s.133 (Van Kalesi).

⁸ V. Sevin, A. Özfırat ve E. Kavaklı, "Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2000, s. 411, *Örneğin Van-Karagündüz Höyük'te Van-Urmiye kümesi içine sokulabilecek olan parçalar ile birlikte monokrom ve polikrom boyalı çanak çömleklerle temsil edilen parçalar Erzurum'dan Nahçıvan'a, Urmiye Gölü'nün batı kıyılarında değin genişleyen bir bölgede rastlanmıştır.*

⁹ V. Sevin ve E. Kavaklı, "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", s. 342; *Sevin'e göre tümü el yapımı ve açıkta olan bu kapların yanında içe dönük ağızlı, şişkin karınlı çömlekler ile uzun gövdeli, omuzsuz iri depo kapları üzerinde "Nahçıvan Kulpu" denen tutamaklara sıkça rastlanır.* V. Sevin, A. Özfırat ve E. Kavaklı, a.g.e., 2000, s. 412, Çizim: 5.

¹⁰ M. Işıklı, "Erken Transkafkasya Kültüründe Din ve Dini Aktiviteler ile Kültür Objelerine Yönelik Genel bir Değerlendirme", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Editörler: Sağlamtimur, H. Abay, E. Derin, Z. Erdem, A.Ü. Batmaz, A. Dedeoğlu, F. Erdalkıran, M. Baştürk, M.B. Konakçı, E. İstanbul, 2009, s. 333-352.

¹¹ M. Işıklı, "Metal Objects From Karaz, Pulur and Güzelova Excavations: General Observation About Ancient Mining and Metallurgy in Nourtheast Anatolia" *Ancient Mining in Turkey and Eastern Mediterranean*, Edtörler: Ü. Yalçın, H. Özbal, A.G. Paşamehmetoğlu, 2008b, s. 99-118; V. Ünsal, "M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research Volume 1/3, Spring*, 2008, s. 396- 410.

¹² M. Edwards, "Urmiya Ware and It's contribution in North-western İran in the second millenium B.C, A Review of the Reseults of Excavation and Surveys" İran, XXIV, 1986, s. 57.

halkları” olarak adlandırılmıştır¹³. Zengin mezarları ve mezar hediyeleri olan bu halklar göçebe ve yarı göçebe yaşamı benimsemişlerdir¹⁴. Bu çoban halkları özellikle Kuzey Torosların kuzeyinde kalan dağlık kesimlerde hayvancı topluluklar halinde yaşamışlardır. Bu kültür insanların yaptıkları bazı madeni eserlerin Maikop Kurganları, Alacahöyük ve Horoz Tepe’de bulunanlarla kısmen benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Bu etkileşim süresince kimi zamanla yoğunlaşmış, kimi zaman göç yollarında meydana gelen aksaklıklar dolayısıyla azalmış, kimi zaman kesintiye uğramıştır. İletişimin azalması ekonomik hayatın kültürel kimliği etkilemesine neden olmuştur. Şöyle ki göçebe hayat geleneğinden vazgeçilmesi bu kesintiye bağlanabilir. Bazı bilim insanları tarım yapmakta olan Kuzeybatı İran ve Transkafkasya kültürlerinin MÖ II. binyıl başlarında ekonomik nedenlerle düzlükleri bırakarak, yüksek rakımlı alanlara yerleştikleri ve burada hayvancılık yaptıkları, yine ekonomik nedenlerle tekrar düz alanlara indiklerini öngörmektedirler. Yakındoğu’da yerleşik yaşamın sekteye uğraması ve yerleşim yerlerinin terk edilmesiyle sonuçlanan olaylar zinciri için MÖ 1.200 yılları temel alınırken Doğu Anadolu’da, özellikle İran ile komşu Van Havzasında, bu tarih MÖ 1.450/1.300 gibi daha erken bir tarihe çekilebilir¹⁵. Çünkü Geç Tunç Çağ- Erken Demir Çağ sürecinde Doğu Anadolu genelinde beylik-aşiret şeklinde kültürel ve politik bir yapı ortaya çıkacaktır¹⁶. Bu beylikler bu süre sonunda Doğu Anadolu’yu merkezi bir yapıya dönüştürecek olan Urartu Devleti’nin kurucuları olacaklardır¹⁷. Urartu Devleti’nin MÖ 7. yy.ın sonlarında tarih sahnesinden silinmesi MÖ 9. yy.dan itibaren süre gelen statükonun ve siyasi birliğin de sonu anlamına gelmektedir. Urartulardan sonra (MÖ 550 yılı sonrası) Doğu Anadolu ve İran’da ikinci kez siyasi birliği kuran Akhaimenid Hanedanlığı coğrafyaları satraplıklar haline dönüştürmüştür¹⁸. Yukarıda yaptığımız çalışma

¹³ A. Özfirat, “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı 2009-2010”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2012, s. 539.

¹⁴ Aynur Özfirat, “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)”, 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2014, s. 215.

¹⁵ R. Drews, *Changes in Warfare and the Catastroph B.C. The End of The Bronze Age*, Princeton, 1993, 3-8; R. J. Dyson, *Rediscovering Hasanlu*, Expedition 31.2.3, 1989, s.6; H. Biber ve S. Erdoğan, “Beylikler Döneminden Krallığa: Yeraltı Örne Oda Mezar Geleneği”, *Current Debates on Social Sciences., Human Studies 1*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018, 404.

¹⁶ A. Erdem, “Doğu Anadolu'nun Demir Çağı Aşiretleri, Iron Age Aşirets (Tribes) in Eastern Anatolia”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 14, 2011, s. 61.

¹⁷ A. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994, s. 1.

¹⁸ H. Kalkan, “Van Havzası’nda Post Urartu, Med ve Akhaimenid Dönemlerinin Kültürel Tanımı Üzerine”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürel*

sonucunda Doğu Anadolu, İran ve Güney Kafkasya üçgeninde Kalkolitik Çağdan Demir Çağ sonuna kadar iletişimin¹⁹ aralıklar olsa da devam ettiği görülmektedir.

İran ve Doğu Anadolu'nun Arkeolojik Kültür Varlıklarına Dönük Çalışmaların Tarihçesi

Türkiye'nin doğusunda yer alan İran, Türkiye'nin en büyük komşusu unvanına sahiptir. Her iki büyük coğrafya tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Doğu Anadolu ve İran coğrafyasının geride bıraktığı büyük uygarlıkların ve zengin kültürel mirasın ihtişamı tüm dünyanın dikkatini çekmektedir. Bu zenginlik Doğu Anadolu'da 18-19. yy'larda Keban Kurtarma kazıları ve seyahatlerin, gezginlerin yoğun ilgisi; İran'da 15 yy'dan itibaren başlayan arkeolojik araştırmalar ile gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu dönemlerde Doğu Anadolu'da yerli ve yabancı bilim insanları çalışma yürütürken, İran daha çok Avrupalı gezginlerce ziyaret edilmiş ve birçok Seyahatname yazılmıştır. Bu seyahatnameler vasıtasıyla İran'ın tarihi eserleri dünyaya tanıtılırken Doğu Anadolu'daki araştırmalar ve kazılar raporlar halinde yayımlanmıştır. Höyük, vadi ve mağaralarda günümüzden on bin yıl öncesine kadar uzanan arkeolojik buluntulara ve daha öncesine işaret eden bulgular bölgenin Paleolitik Çağdan itibaren insanlar tarafından yurt edindiklerini göstermektedir²⁰.

İran tarihini aydınlatmaya çalışan gezginlerden Sir Henry Rawlinson ve Danimarkalı Rasmus Rask gibi dilbilimciler ya da yazıt bilimciler "*Çivi ve Avesta*" yazıtlarını çözmüş, sonrasında Muhammed Khan Kaçar hükümdarlığında Fransız Jean Gore "Khajeh Tajdar" adlı kitabı yazmıştır. İran'da Arkeolojiye dönük çalışmalar Feth Ali Şah Kaçar döneminde devam ederken. Nasereddin Şah dönemine geldiğinde tarihi kalınlara önem verilmediğini, Fransızlara imtiyazların verildiğini Şah'ın özel hekimi olan Fevriye'nin yazıtlardan anlıyoruz²¹. Doğu Anadolu'da ise Keban kazılarının tamamlanmasından sonra tek tük araştırma ve kazı çalışmaları yapılmış ve sonrasında bölge uzun sürecek bir durgunluk dönemine girmiştir. İran'da ise Fransızlara

Sempozyumu, Bildiriler II, Edt. M. Işıklı ve B. Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 29-31.

¹⁹ S. Güneri, "Cultural Connections Between Anatolia and Caucasus- Central Asia during the Late Bronze-Early Iron Age", *Anatolia Antiqua* 10, 2002, s. 11- 77.

²⁰ H.Z. Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1970", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 3*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s.128; A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s.3-10.

²¹ G., Masumi, "Nakhostin Gamhaye Bastan Shenasi dar Iran va Zaminehaye Tasvibe Ganun Atigat", Yusuf Hasanzadeh ve Sima Miri (Ed.), *Majmoe Magalat Hashtad Sal Bastanshenasi Iran*, Jeld Aval, 2012, s. 2.

tanınan imtiyazlar Pehlevi Dönemiyle birlikte kaldırılarak Ulusal Müze kurulmuştur²². Hem İran hem de Doğu Anadolu'nun son yılları baraj, yol, boru hattı gibi büyük projeler dışında sulama şebekelerinin geliştirilmesi, inşaat, toprak çekimi gibi küçük çaplı projelerle tehdit altında olan kültürel mirasların kurtarma kazalarına dönüktür. Biz bu makalemizde Doğu Anadolu'da ve İran'da gerçekleştirilen yukarıda sözünü ettiğimiz arkeolojik araştırmaların, çalışmaların genel tarihçesini daha detaylı bir şekilde ele almaya çalışacağız. İran ile paralel Doğu Anadolu'daki arkeolojik faaliyetlerin tarihini başlangıcından günümüze kadar yaşanan dönemsel farklılıklara göre beş döneme ayırarak değerlendirmeye alacağız.

Birinci dönem: başlangıcından 1927 yılına kadar geçen süre

İran'daki arkeolojik çalışmaların ilk kıvılcını gezginlerin önemli antik yerleşimleri ziyaret etmeleriyle başlar. İran'daki kadim medeniyetlerden kalan kalıntılar hakkında ilk bilgileri şair ve seyyah olan Bağdatlı Abudelef'in 952 yılında kaleme aldığı seyahatnameden öğreniyoruz. Abudelef, Erzan şehrinde gezdiği yerleri ve buralardaki antik dönemlerden kalan kalıntılar hakkında bilgi notları yazmıştır. Daha sonra, İspanyol Benjamin Bin Jannah, 1163 ve 1173 yılları arasında İran'ı ziyaret etmiş ve İran'ın güneyinde yer alan Huzistan bölgesindeki Susa tepesini gezmiştir. Bu gezisi sonrasında Susa tepesinin Tevrat'ta Şuşan olarak geçen yerle aynı yer olduğunu söylemiştir²³. Daha sonra, İran'ı ziyaret eden seyyahların Persapolis'e özel bir ilgi duydukları görülür. Nitekim 1318 yılında Almanyalı bir rahip olan Odrich von Pordenone²⁴, 1474 yılında Gosaphot Barbaro²⁵, 1626 yılında ise gezgin Thomas Herbert²⁶ adlı seyyahlar Persepolis'i ziyaret edip kitaplarında Persepolis'i tarif eden yazılar kaleme almışlardır. Thomas Herbert'in kaleme aldığı kitabında isimsiz bir ressamın çizdiği Persepolis görüntüsü yer almaktaydı, ancak bu resim hatalı olduğu için Herbert başka bir ressam olan Venzel Hollar'dan Persepolis'in farklı bir görüntüsünü çizmesini istemiştir. Böylelikle Herbert'in kitabının resimleri Persepolis'in kalıntılarının en eski tablolarını da yansıtacak şekilde düzeltilmiştir²⁷ (Şekil. 2). Thomas Herbert'ten önce, 1621 yılında yine Persepolis'i ziyaret eden Pietro Della Valle Persepolis'deki çivi yazılarını kopyalamıştır. Çivi yazısı ile

²² S. Malek Shahmirzadi, *Iran dar Pish az Tarikh, Bastanshenasi Iran az Agaz ta Sepideh Dam Shahrneshini*, 2003, s. 38,43,47-48.

²³ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 26, 33-34.

²⁴ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 26.

²⁵ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.27.

²⁶ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.28.

²⁷ S. Malek Shahmirzadi, "Moruri bar Tarikhcheh Motaleat Bastanshenasi dar Iran", *Majale Bastanshenasi va Tarikh*, Sale Aval, Shomare 2, 1987, s. 61-62.

İlgili ilk tespit ettiği şey bu yazının soldan sağa doğru yazılan bir dil ailesine ait olduğudur. Daha sonra, 1631 yılında Andre Daulier des Landes, Persepolis'i ziyaret etmiş ve resimlerini çizmiştir. Bu çizimler ise Persepolis'in seyyahlar tarafından yapılan ilk çizimlerini oluşturur²⁸. Daha sonra, 1701 yılında, Hollandalı Ressam Cornelis de Bruin yine Persepolis'e gelmiş ve Des Land'tan daha ayrıntılı bir şekilde Persepolis'i resmetmiştir. Cornelis de Bruin bu çalışmasına ek olarak çivi yazılarının kopyalarını çıkartmıştır²⁹. Gezginlerin yaptığı bu çalışmalardan yararlanan Georg Friedrich Grotefend, 1802 yılında çivi yazısının okunması ile ilgili bir takım kurallar oluşturmuştur. 44 yıl sonra, 1846 yılında, Grotefend'in koyduğu kurallara uyan Henry Rawlinson çivi yazısını tercüme etmeyi başarmıştır³⁰.

Kaçarlar döneminde, 1840-1842 yıllar arasında, İran'a İngiltere ile olan diplomatik işler için gelen Henry Layard ve De Bode, Huzistan bölgesini gezerek antik yerleşimlerle ilgili bilgiler toplamışlardır (Şekil. 3sol)³¹. Yine Kaçarlar döneminde, Feth Ali Şah Kaçar hükümdarlığında, İran büyükelçisinin İngiltere'ye gidişi, İran arkeolojisinin gelişimi için önemli bir adım olarak sayılmaktadır. Bu dönemle birlikte çok sayıda sanatçı İran'a gelmiş, antik yerleşimleri ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretlerden birini gerçekleştiren James Morier, Rey şehrindeki Sasani döneme ait kabartmaların resmini çizmiştir. Kaçarlar döneminde silinen bu kabartmanın yerine, FethAli Şah Kaçar kabartması yapılmış olması bu çizimlerin önemini göstermektedir. Çünkü Sasani dönemine ait olan kabartmanın şekli sadece Jeans Morier'in yaptığı çizimler sayesinde bilinmektedir (Şekil. 3sağ). Jeans Morier ülkesine döndükten sonra, İran ile ilgili gördüklerini "*İran, Ermenistan, Küçük Asya ve İstanbul'da Seyahat*" adlı eserinde yazmıştır³². Kaçar hanedanlığı döneminde, Nasereddin Şah hükümdarlığında birtakım kazılar gerçekleştirilmişse de ne yazık ki bu arkeolojik faaliyetler gerçek anlamda sistemli arkeolojik kazılar halini alamamıştır. Bunlar antik anıtların maddi değerine yönelik yapılmış çalışmalardan öteye gidememiştir³³. 1850 yılında, İngiltereli jeolog William Kennet Loftus dört yıl boyunca Susa Tepesi'nde kazı çalışmaları gerçekleştirmiştir. Loftus'un amacı daha çok müzelik eserleri bulup İngiltere'ye taşımaktır³⁴. Loftus'tan sonra, 1885 yılında

²⁸ M.R. Riyazi, "Az Muze Iran Bastan ta Muze Melli Iran" *Majale Muzeha, Shomare 30*, 2002, s.20.

²⁹ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.28.

³⁰ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.30.

³¹ S. Doroudian, "Pajoheshi Darbareh Nagsh Barjesteh Sasani Rey", *Majale Asar, Shomare 71*, 2016, Tasvir 5.

³² S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.31-32.

³³ E. Negahban, *Moruri bar Panjah Sal Bastanshenasi Iran*, 2006, s. 39.

³⁴ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.* 1987, s.66.

Marcel August Dieulafoy yine Susa Tepesi'nde kazı yapmıştır³⁵. 1895 yılına gelindiğinde Nasereddin Şah Kaçar, Fransızlara tüm İran'da kazı yapma hakkı vermiştir. Bu imtiyaz 1897 yılında Nasereddin Şah'ın suikasta kurban gitmesiyle durdurulmuştur. Bu nedenle Fransız Kültür Bakanlığı bizzat araya girerek Jacques de Morgan'ı İran'a göndermiş ve Susa Tepesi'nde kazı yapması için izin alınmıştır (Şekil. 4). Ancak Huzistan Valisi olan Ein Eldovleh onunla çalışmayı reddettiği için Susa Tepesi'nin araştırılmasını engellemiştir. 1897'de Müzefereddin Şah'ın Fransa'yı ziyaretinden üç yıl sonra, 1900 yılında Fransızlara 60 yıl boyunca İran'da kazı yapmaları için tekrar imtiyaz verilir³⁶. Jacques de Morgan başkanlığında, Fransızların yürüttüğü kazı çalışmaları Huzistan Bölgesi'ndeki Susa Tepesi'nde yoğunlaşmıştır³⁷.

İkinci dönem: 1927-1941 yılına kadar geçen süre

1925 yılında Kaçar hanedanlığının yıkılışından sonra Pehlevi döneminde, 1927 yılında, İran'ın milli meclisinin Fransızlarla yapılış olan anlaşmayı iptal etmesiyle birlikte³⁸ İran'da arkeolojik faaliyetlerde ikinci dönemine geçilmiştir. Bu süreçle birlikte başka ülkelerden uzman arkeologlara da İran'ın çeşitli bölgelerinde kazı yapma imkânı sunulmuştur. Yapılacak arkeolojik araştırmaları denetlemek için "Edareye Kolle Etigat/ Eski Eserler Kurumu" adlı bir bakanlık kurulmuş ve Fransız vatandaşı olan Ander Godard bu bakanlığın genel müdürlüğüne atanmıştır. Bu bakanlığın adı daha sonraları "Arkeoloji Kurumu", daha sonradan da "İran Arkeoloji Merkezi" olarak değiştirilmiştir. 1964 yılına kadar, kazı, yüzey araştırılması, restorasyon ve diğer benzer faaliyetler bu merkezin çatısı altında gerçekleştirilmiştir³⁹. Bu dönemde bir diğer önemli adım, "Müze İran Bastan/İran Ulusal Müzesi'nin yapılmasıdır. Müze'nin mimari Godard, müzeyi tasarlarken Irak'ta Tisfun şehrinde bulunan Sasani döneme ait Tag-i Kesra'nın yapısından ilham alması oldukça şaşırtıcıdır. Birçok önemli projenin gerçekleştirildiği müzenin inşasına 1934 yılında başlanmış ve üç yıl sonra, 1937 yılına gelindiğinde resmi olarak açılışı gerçekleştirilmiştir⁴⁰ (Şekil. 5). Bu dönemde, Muhammed Reza Şah hükümdarlığı zamanında, İran'ın kültürel kimliğini yansıtan Pers kültürünün sanatı, edebiyatı tanıtılarak bir proje şeklinde ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır. Bunun devlet projesi şeklinde ele alındığını Kraliyet ailesi tarafından tarih ve arkeoloji kitaplarında Pers kültürünü yüceltecek şekilde tekrardan ele alınmasından anlıyoruz. Mohammed Reza Şah, 1971 yılını büyük Kyros'un yılı ilan etmiş ve Persepolis'te

³⁵ K. Abdi, "Sado Si Sal Hafari dar Shush" *Majale Miras Farhangi* 12, 1994, s. 90.

³⁶ G. Masumi, *Tarikhcheh Elm-e Bastanshenasi*, 2004, s. 34.

³⁷ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 43.

³⁸ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 43.

³⁹ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 43-44, 46-47.

⁴⁰ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 47.

sembolik törenler yapmıştır. 1975 yılında ise Şahen Şah takviminde Kyros'un kurduğu Akhemenid İmparatorluğunun başlangıcı milat alınır⁴¹.

Üçüncü dönem: 1940-1965 yılına kadar geçen süre

Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1940'ların başında Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin genç araştırmacılarından İ. Kılıç Kökten, bölgenin prehistoryasını incelemek amacıyla yüzey araştırmalarına başlar. Daha çok prehistorik süreçte Doğu Anadolu-Karadeniz kültürel ilişkilerini inceleyen Kökten, bölge arkeolojisine büyük katkılar sunar⁴². Bölgede İ.Kılıç Kökten tarafından yapılan araştırmalarda Tunceli, Elazığ ve Malatya'da Paleolitik Çağ'a ait arkeolojik kalıntılar bulunmuştur⁴³. Kafkas dünyasına en yakın yerleşimlerden Erzurum-Karaz Höyüğü'nde ilk sondaj çalışmasını 1942 yılında Türk Tarih Kurumu adına H.Z. Koşay yürütür⁴⁴. 1950'li yıllara gelindiğinde hem Türk Arkeolojisi hem de Doğu Anadolu arkeolojisi sönük geçer. 1956-1957 yılları arasında İngiliz araştırmacı C.A. Burney'in bisikletle Doğu Anadolu genelinde yaptığı yüzey araştırması, bölge arkeolojisinin gelişimindeki mihenk taşlarından birini teşkil eder⁴⁵. 1960'lı yıllarda Erzurum'da iki önemli proje hayata geçirilir. Karaz kazılarında 14 yıl sonra 1960'da Pulur'da⁴⁶ ve bir yıl sonrasında (1961) Güzelova Höyük'te⁴⁷ kazılar yapılır. Birer sezon yapılan kazıları Türk Tarih Kurumu adına yine H.Z. Koşay yürütür. Çalışmalar Erzurum ve çevresinin prehistoryasının anlaşılmasına ön ayak olmuştur.

⁴¹ M. Pehlevi, *Vazifeam dar Gebale Keshvaram*, 1973, s.20-50.

⁴² İ.K. Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1-No.2*, Ankara, 1971, s.14.

⁴³ İ. K. Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Dip Tarih Araştırmaları", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1-No.4*, Ankara, 1974, s.1-2; İ.K. Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.2-3.

⁴⁴ H.Z. Koşay, "Karaz Sondajı", *III. Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Tebliğler, 1948, 165-169; H. Z., Koşay ve K. Turfan, "Erzurum- Karaz Kazısı Raporu", *Bulleten XXIII/91*, 1959, s.349-413.

⁴⁵ C. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies VIII*, 1958, s.157- 209.

⁴⁶ H.Z. Koşay, ve H. Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları Nr. 24, Fen Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi Nr. 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964.

⁴⁷ H.Z. Koşay, ve H. Vary, *Güzelova Kazısı, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri. 20*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1967.

İran'da ise ikinci dünya savaşının patlak vermesiyle yakın doğunun diğer bölgelerinde olduğu gibi, İran'da da arkeolojik araştırmalarda bir kesinti yaşanır⁴⁸ ve savaşın sona ermesi ile birlikte İran'da arkeolojik faaliyetlerde üçüncü dönemine geçilir. İran'da arkeolojik faaliyetler yaygınlaşmış ve farklı ülkelerden arkeologlar İran'da çalışmaya devam etmiştir. Yabancı arkeologların faaliyetleri dışında, İranlı arkeologların da zaman zaman İran'ın değişik bölgelerinde kazı çalışmalarına başlamaları ulusal temelli araştırmaların ilk kıvılcıkları olarak kabul edilir. 1947 yılında, mühendis Ali Hakemi ve Muhammed Rad başkanlığında ve tamamen İranlı uzmanlardan oluşan bir ekip tarafından Hasanlu Tepesi'nde kazı çalışmalarına başlanmıştır. 1956 yılına gelindiğinde İran kültür Merkezi Müdürü Muhammed Taği Mostafavi, Pensilvanya Üniversitesi'nin müze müdürü Dr. Reni'den Hegmataneh Tepesi'nin yerine Hasanlu Tepesi'nde kazı yapmasını istemiştir. Bu istek üzerine Dr. Reni 1957'de İran'a gelerek Hasanlu Tepesini ziyaret etmiştir. Aynı yıl Robert Dyson başkanlığında bir ekip Hasanlu Tepesi'nde kazı yapmak için İran'a gönderilir⁴⁹. Bu dönemin bir başka önemli atılımı ise 1961 yılı itibariyle Tahran Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün arkeolojik kazılarında önemli rol oynamasıdır⁵⁰.

Dördüncü dönem: 1965-1980 yılına kadar geçen süre

Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1970-1980'li yıllarda gerçekleştirilen Keban ve Karakara baraj gölü sahasındaki araştırmalar ve kazılar bölgenin arkeolojisini canlandırmıştır. Bu yıllarda Elazığ'da Murat Suyu üzerinde Eşkini Şefi⁵¹, Hastek/Yeni Yapanlar⁵², Malatya Kuruçay çevresinde⁵³, Kars Borluk⁵⁴, Kağızman Yazılıkaya ve Kubanağa⁵⁵, Van Yedisalkım/Put Mağaraları'nda⁵⁶ Paleolitik Çağ'a ait arkeolojik izlere ve resimlere ulaşılmıştır. İnsanoğlunun yerleşik yaşama geçtiği Neolitik Dönemle birlikte ticari ve kültürel boyutu olan bölgeler arası bir ilişki ağı oluşur⁵⁷. Neolitik Dönem araştırmalarının hızlandığı 1950-1960'lı

⁴⁸ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 44.

⁴⁹ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 44.

⁵⁰ M.R. Riyazi, *a.g.e.*, 2002, s.21.

⁵¹ İ.K. Kökten, *a.g.e.*, 1971, s.16.

⁵² İ.K. Kökten, *a.g.e.*, 1974, s.1-5.

⁵³ I. Yalçınkaya, H. Muller-Beck ve G. Albrecht, "Fırat Vadisinde, Adıyaman-Samsat ve Malatya-Kuruçay Çevrelerinde Paleolitik Gözlemler 1979", *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.30.

⁵⁴ Ş. Günaltay, *a.g.e.*, 1987, s.53.

⁵⁵ İ.K. Kökten, "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, 1975, s.95.

⁵⁶ O. Belli, "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van –Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı. 28-29, 1975, s.1-3.

⁵⁷ *En erken örneklerden Malatya Köşkerbaba'nın Neolitik dönem buluntu topluluğunu Diyarbakır Çayönü ile Elazığ Boytepe'den bilinen buluntulara benzeştirmek mümkündür.* M. Özdoğan, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, Orta Doğu

yıllarda Torosların kuzeyi olan Dağlık Kuşak'ta bu sürece ait yerleşimlerin olmayacağı düşünülüyordu. Ancak 1970-1980'li yıllarda Keban ve Karakaya barajı yapım çalışmaları sırasında birçok Neolitik yerleşim tespit edilmiştir⁵⁸. Bu veriler bölgede en azından Fırat gibi önemli akarsu vadilerinde Neolitik Dönem'in güçlü bir şekilde yaşandığını kanıtlamıştır. Neolitik Dönemi izleyen Kalkolitik dönemde bölgeler arası iletişim ağı daha da belirginleşmeye başlar⁵⁹. Bu sürecin en önemli özelliği Mezopotamya'da güçlenen Halaf-Ubaid⁶⁰ ve Uruk⁶¹ uygarlıkları ve onların artan hammadde ihtiyaçları olmuştur. Bölgede Torosların kuzeyinde kalan dağlık kesimin Kalkolitik Dönemi çok iyi aydınlatılamamıştır. Bu bölgenin Geç Kalkolitiğinde iletişim yelpazesinin boyutları Nahçıvan'ı da içine alarak Kuzeybatı İran, Güney Kafkasya'ya kadar ulaşmıştır⁶².

İran'da ise 1964 yılında "Kültür ve Sanat Bakanlığının" kurulması ile birlikte⁶³ arkeolojik faaliyetler de dördüncü dönemine geçilir. Bu kurumun mevcut bakanlıklar listesine eklenerek Bakanlığın başına Mehrdad Pehelbod getirilmiştir. Kültür ve Sanat Bakanlığının kuruluşunun başlangıcında, Arkeoloji Bölümü'nün sorumluluğu ise Abdol Ali Pormend'de verilmiştir. 1971 yılına gelindiğinde İran Arkeoloji Merkezi'nin başına Firouz Bagherzade atanmıştır.

Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No. 2, Tek Ofset, İstanbul, 1977, s.43.

⁵⁸ M. Özdoğan, *a.g.e.*, 1977, s.43.

⁵⁹ U. Esin, "Tepecik Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri: 1 No: 7, Ankara, 1982, s.71-93.

⁶⁰ U. Esin, ve G. Arsebük, "Tülintepe Kazısı 1971", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 4, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1974, s.142*; H. Hauptmann, "Körtepe Kazıları 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.25 (Habusu Körtepe, Tülintepe ve Norşuntepe)*; U. Parlüt., *Mezopotamya'da Halaf Seramikleri ve Önasya'da Yayılım Alanlarının İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt: 1-2, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2011, s.250 (Çımaz I/Sekarat)*; U. Esin, "1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara, 1981, s.39 (*Değirmentepe*); E. Konyar, "Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2012, s.409- 428 (*Van-Tilkitepe, Eski Van Kalesi Höyük*).

⁶¹ U. Esin, "Tepecik Kazısı 1973", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 6, Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s.94 (Elazığ-Tepecik/Makaraztepe)*; M. Frangipane, ve F. Balossi, "The 2002 Exploitation Campaign at Arslantepe-Malatya", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2004, s.398.

⁶² H.Z. Koşay, "Pulur (Sakyl) Kazısı 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s.99-106*; H.Z. Koşay, *a.g.e.*, 1972, s.127- 138 (*Tunceli Pulur Sakyl Höyük*); A. Palmieri, "Arslantepe Kazıları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1984, s.100.*

⁶³ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 47.

Bagherzade İran'ın Arkeoloji Merkezini, 1978 yılının ortasına kadar yönetmiştir⁶⁴. Bagherzade'nin gerçekleştirdiği en önemli eylemlerinden biri, ortak arkeolojik grupların oluşturulması olmuştur. Bagherzade'den önce, İran'a gelen arkeoloji ekipleri gerekli belgeleri elde ettikten sonra, İran Arkeoloji Merkezinden bir temsilci ile birlikte çalışma bölgesine gitmekteydiler. Bagherzade tarafından yapılan değişikliklerle birlikte, İran Arkeoloji Merkezi bünyesindeki bir arkeolog temsilci olarak gruba katıldı ve bu vesile ile araştırma İran ve yabancı grup arasında ortaklaşa yapılmaya başlandı. Bagherzade'nin bir başka eylemi, yabancı arkeologlara verilen imtiyazların kaldırılmasıdır. Mevcut kurallara göre, kazılardan elde edilen ilk on eser İran hükümetinin payına, daha sonra ele geçen eserler iki eşit paya bölünüyordu. Bu imtiyaz, Bagherzade tarafından iptal edildi ve bu süreçle birlikte kazılarda, yüzey araştırmalarında ele geçen eserlerin tamamının İran'a ait olduğunun altı çizildi. Bagherzade'nin bir diğer önemli girişimi İran Arkeoloji Merkezinde yıllık seminerlerin düzenlenmesi olmuştur. Her yıl düzenli bir şekilde, ülkede arkeolojik faaliyetler gerçekleştiren ekiplerin başkanları bu seminerlere katılıp, gerçekleştirdikleri faaliyetleri hakkında bir rapor sunmuşlardır. Bu seminerlerin yapılması ile birlikte genç İran'lı arkeologların⁶⁵ bilgi ve tecrübelerini artmıştır.

Beşinci dönem: 1979-2019 yılına kadar geçen süre

1980'lerin sonları ve 1990'lar Doğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle Erzurum'da bir kaç tane dikkate değer arkeolojik çalışma yürütülmüştür. Bunlardan bir tanesinde Atatürk Üniversitesi adına S. Güneri 1987 yılında Sos Höyük'te tek sezonluk kazı çalışması yürütmüştür. Beraberinde Erzurum çevresindeki yüzey araştırmalarını yürütürken 2000 yılında Bulamaç Kazısına başlamıştır⁶⁶. 1990'ların heyecan uyandıran çalışmalarından bir diğeri Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bulunan Bayburt-Büyüktepe'nin 1990-1992 yılları arasında Avustralyalı araştırmacı A. Sagona tarafından kazılmış olmasıdır. Sagona, Büyüktepe kazılarının ardından Erzurum'a yönelir ve 1994-2003 yılları arasında bölgenin en uzun ömürlü ve sistemli tek çalışması olan Sos Höyük kazısını yürütür⁶⁷. Erzurum Atatürk Üniversitesinden

⁶⁴ S. Malek Shahmirzadi, "Eshareyi Mokhtasar Bar Tahavole Bastan Shenasi dar Iran", *Majale Asar, Shomareye 12,13 va 14*, 1986, s.142-143.

⁶⁵ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 47-48.

⁶⁶ S. Güneri, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, 1988, s.45-76; S. Güneri, "1987 Yılı Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", *OLBA V*, 2000, s.1-58; A. Güneri, M. Erkmen, B. Gönültaş, "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I*, Ankara, 2003, s.249- 258.

⁶⁷ Sagona, A. "The Bronze Age- Iron Age Transition in Northeast Anatolia A View From Sos Höyük", *Anatolian Iron Ages 4*, Edt. Çilingiroğlu, A. Matthews, R. 1999, s.153-164; Sagona, A. "Sos Höyük and Erzurum Region in the Late Prehistory: A

hocamız Prof. Dr. M. KARAOSMANOĞLU'nun kısa süreli Çiğdemli Höyük⁶⁸ kazıları ilin arkeolojik çalışmalarından bir diğerini teşkil etmektedir. Bunlar dışında arkeolojik çalışma süreci Erzurum için Sos Höyük kazılarına değin son derece sönük geçmiştir. Uzun bir aradan sonra 2002 yılında başlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı projesi kapsamında yapılan yüzey araştırması ve kazılarla bölgede tekrar arkeolojik kıvrımda gerçekleşmiştir. Erzurum içerisinde: Erzurum-Pasinler'de Tasmator⁶⁹ ve Tetikom Höyükleri, Erzurum-Aşkale'de Güllüdere ve Tümentepe Höyüklerinde kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 2001-2002 yılları arasında KARAOSMANOĞLU başkanlığında Erzurum-Kars yöresi genelinde yüzey araştırmaları da gerçekleştirilmiştir⁷⁰. Yine Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Protohistorya ve Önasya Bilim Dalı Başkanı Mehmet IŞIKLI tarafından 2002 yılı Pulur sondajı gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen bu kazı sonucunda Doğu Anadolu Bölgesinin doğu yarısının tarihsel serüveni daha erken bir tarihe çekilmiştir. C14 sonuçları MÖ 4.242-4.075 tarihlerini vermiştir⁷¹. 2003 yılında Sos Höyük kazılarının bitmesi üzerine bölge tekrar eski arkeolojik sessizliğine geri dönmüştür. Şuan için Erzurum genelinde sadece Atatürk Üniversitesi Eski Çağ Anabilim Dalından A. Ceylan, 2000'den beri eden yüzey araştırmalarına devam etmektedir. Ancak Ceylan bölgenin Prehistoryası'na dönük çalışmalardan ziyade Eski Çağ Tarihi alanında çalışmalarını yürütmektedir⁷².

İran'da ise Pehlevi hanedanlığından sonra, 1979 yılında, İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesiyle birlikte arkeolojik çalışmalara ilişkin faaliyetlerde değişiklikler yaşanarak⁷³ beşinci aşamaya geçilmiştir. Devrimin ilk yıllarında arkeolojik araştırmalar durma noktasına gelir.

Provisional Chronology for Northeastern Anatolia", Edt. Marro, C. vd. *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires*, 2000, s.329-373; A. Sagona, ve C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük 1998-2000: Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies* 37, 2000, s.56-127.

⁶⁸ M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı, ve R. Akarsu, "Erzurum ve Pasinler Yüzey Araştırmaları", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı*, Edit: Yılmaz, M.A., Kasapoğlu, H., 2015, s.431- 440.

⁶⁹ S. Yücel Şenyurt, "Tasmator Kurtarma Kazıları", *Tasmator*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2011, s.7-36.

⁷⁰ M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı, ve B. Can, " 2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Ankara, 2003, s.345-356; M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı, B. Can, "2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Ankara, 2004, s.301-310.

⁷¹ M. Işıklı, *a.g.e.*, 2006, s.13-30; M. Işıklı, "Recent Investigations At Pulur (Erzurum): Observations On Northeast Anatolian Ceramics", *Ceramics in Transitions : Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*, *ANES Supp.* 27, Edit. Rubinson, K. Sagona, A., 2008a, s.267-290.

⁷² A. Ceylan, O. Özgül, A. Bingöl, Y. Topaloğlu, Y. Günasdı ve İ. Üngör, "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Ankara, 2014, s.277-292.

⁷³ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 47-48.

1980 ile 1988 yılları arasında yapılan İran-İrak savaşı sırasında, 1986 yılında İran Parlamentosu kültürel miras örgütünün kurulmasını kararlaştırır. 1988 yılına gelindiğinde kültürel miras örgütünün çalışma tüzüğü hazırlanır. Kültürel Miras Örgütü'nün kurulması ile birlikte arkeolojik araştırmalarda canlanma görülür. Özellikle sistematik araştırmaların bu örgüt kurulduktan sonra arttığı görülmektedir⁷⁴. İran'da son yirmi yıldır devam eden inşaat projeleri ve baraj projeleri kapsamında bir dizi önemli yüzey araştırmaları ve kazılar gerçekleştirilir. Genellikle, baraj inşası veya inşaat sahasının geliştirildiği alanlarda uygulanan projeler kapsamında arkeolojik faaliyetler gerçekleştirilir. Bunlara ek olarak, yol projeleri, sulama şebekelerinin geliştirilmesi, su ve atık su boru hatları ve benzeri projelerle tehlikeye giren kültürel miraslar için kurtarma projeleri gerçekleştirilir. Bu kapsamda son yirmi yıl içerisinde tehlikede olan anıtları kurtarmak için çok sayıda kurtarma kazısı yapılmıştır. Örneğin Seymare Barajı⁷⁵, Darian Barajı⁷⁶, Meruk Barajı⁷⁷, Sumbur ve Chandyar Barajları⁷⁸, Kuchro Barajı⁷⁹, Kangir Barajı⁸⁰ ve Molla Sadra Barajı⁸¹ Havzalarında kalan arkeolojik sit alanlarında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir (Şekil. 1). Bunlardan Seymare Barajı, Ilam ve Lorestan illeri arasında yer almaktadır. Seymare Barajı'nın sınırları içerisinde farklı dönemlere ait önemli arkeolojik yerleşimler bulunmaktadır⁸². Bu yerleşimlerden biri de Barzavale alanıdır; bu alanda 2007 ve 2013 yıllarında kurtarma kazısı yapılmış ve Sasani döneme ait kalıntılara ulaşılmıştır⁸³. Günümüzde, İran'daki arkeolojik faaliyetler İranlılar ve bazen de İran'lı

⁷⁴ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 49-50.

⁷⁵ L. Niakan, *Pajoheshhaye Bastanshenasi Hoze Abgir Sad Seymareh*, 2016a.

⁷⁶ F. Biglari, ve diğ., "Baresi va Kavosh Nejatbakhshi dar Mahdoude Sad Darian, Uraman (Huraman) Kordestan va Kermanshah", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.49-54.

⁷⁷ M. Biranvand, "Kavosh Nejatbakhshi Tape Choga Galateh dar Hoze Sad Meruk, Ostan Lorestan", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.63-69.

⁷⁸ M.J. Jafari, ve N. Rajabi, "Baresi va Shenasaei Sadhaye Sombar va Chandyar dar Ostan Khorasan Shomali", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi*, 2017, s.94-98.

⁷⁹ K. Arab ve M. Rashidi Arzande, "Kavoshhaye Nejatbakhshi mohavatehhye Ku. 103 va Ku. 104 Sad Kuchro-Golpayegan", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.422-429.

⁸⁰ A. Lashgari, ve Diğ., "Kavosh Nejatbakhshi Mohavateh Bastani Zij- Hoze Abgir Sad Kangir (Eyvan-Ilam)", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi*, 2017, s.570-577.

⁸¹ A.R. Hojabri Nobari, ve diğ., "Tosea Farhangi Javame Shomal Fars dar Dore Bakun: Tape Mehr Ali", *Majale Motaleat Bastanshenasi*, Dore 4, Shomare 2, 2012, s. 83-101.

⁸² L., Niakan, "Kavosh Mohavateh Gela Pirooz Ali dar Hoze Abgir Sad Seymareh", *Baresihaye Bastanshenasi dar Hoze Sad Seymareh*, 2016b, s.122-123.

⁸³ Sh. Hourshid, ve S.R. Musavi Haji, "Kavosh Bastanshenasi dar Mohavateh Barzavaleh, Hozeh Sad Seymareh", *Majale Asar*, Shomare 68, 2015, s.96,106.

ve yabancı gruplar tarafından modern yöntemlerle yapılmaktadır. Bu araştırmalar her yıl çeşitlenerek devam etmektedir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Doğu Anadolu ve İran'daki arkeolojik araştırmaların tarihçesi uzun yıllar öncesine dayanmaktadır. Her iki coğrafyada en erken arkeolojik araştırmalar gezginlerin önemli antik yerleşimleri ziyaret etmeleriyle başlar. Doğu Anadolu'daki arkeolojik çalışmaların başlangıcı ise daha çok yerli bilim insanlarının emeğine dayanırken, İran'daki arkeolojik araştırmaların temeli yabancı gezginlerin İran'a gelişiyle atılmıştır. Doğu Anadolu'daki arkeolojik çalışmaların başlangıç yılları Keban Kazılarına; İran'ın ise Kaçarlar dönemine kadar gitmektedir. Doğu Anadolu'nun bu çalışmaları proje tabanlı yerli ve yabancı bilim insanlarıyla ortaklaşa yürütülürken İran'ın erken dönem çalışmaları ülkenin yöneticilerinin ilgisine dayalı ve antik nesnelere edinmek amacıyla Fransızlara imtiyazlar verilerek yapılmıştır. Bu süreci izleyen Pehlevi Döneminde ise bu imtiyazlar kaldırılmış, İran Arkeolojisinde kurumsal değişikliklere gidilerek pozitif adımlar atılmıştır. İran Ulusal Müzesi'nin oluşturulması ve yıllık seminerlerin düzenlenmesi bu adımlardan biridir. 1979 yılında, İran İslam Devriminden sonra da İran Arkeolojisinde önemli değişiklikler gerçekleşmiştir.

Keban Kazılarının sonlanması ve İran İslam Devriminden sonra hem Doğu Anadolu hem de İran Arkeolojisi "*durağan döneme*" girmiştir. İran'da 1988 yılında Kültürel Miras Örgütü'nün kurulması; Doğu Anadolu'da ise 1980-1990 yılları arasında Erzurum ve Bayburt genelinde yüzey araştırmaları ve kazıların başlamasıyla birlikte "*canlanma dönemine*" girilmiştir. Her iki coğrafyada arkeolojik çalışmalar canlanır ve özellikle sistematik araştırmalarda büyük artış yaşanır. Sonrasında Doğu Anadolu'da ve İran'da bireysel çalışmalar sürdürülürken biryanda da yoğun inşaat faaliyetleri ve baraj yapımı çalışmaları nedeni ile sit alanlarında yaşanacak tahribatı önlemeye yönelik kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda çok sayıda arkeolojik kesif gerçekleştirilmiştir. Fakat yapılan kazı ve araştırma çalışmalarının oranı hiçbir zaman bölgelerin zengin potansiyeli ile doğru orantılı olamamıştır. İran ve Doğu Anadolu'daki kale ve höyüklerde yürütülen kazılar bölge arkeolojisinin temel problemlerine çözüm getirmede yeterli olamamıştır. Bu olumsuz tablonun birçok nedeni olduğu açıktır ve bunların başında da Doğu

Anadolu'dan Kuzeybatı İran'a uzanan coğrafyasının sahip olduğu zorluk gelmektedir.⁸⁴

Son yıllarda özellikle Van coğrafyasında Urartu medeniyetinden kalma; Kuzeybatı İran'da ise höyüklerle yönelik artan arkeolojik araştırmalar ve çalışmalar hem sahada hem de laboratuvarlarda teknolojik gelişmelerin katlanarak artmasını sağlamıştır. Arama metodları sürekli olarak güncellenmektedir ve bugün gelinen noktada araştırmalar her iki bölgedeki kapsamlı çalışmalarla bağlantılıdır. Bugün kullanılan bilimsel yöntemler arasında radyokarbon, bitki ve hayvan parçacıklarının incelenmesi, analiz edilmesi bulunmaktadır. Tüm bu yöntemler, araştırmalardan elde edilebilecek bilgi miktarını arttırmaktadır. Günümüzde her iki coğrafyada yürütölen arkeolojik faaliyetler modern yöntemler kullanarak daha çok yerel üniversitelerden bilim insanları tarafından yürütölmektedir.

⁸⁴ M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkaşkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

Kaynakça

- Abdi, K., "Sado Si Sal Hafari dar Shush", *Majale Miras Farhangi* 12, 1994, s.87-105.
- Amiet, P., *Shush-e 6000 Sale*, (Çev.Ali Musavi), 2010.
- Arab, K. ve Rashidi Arzande, M., "Kavoshhaye Nejatbakhshi mohavatehhaye Ku. 103 va Ku. 104 Sad Kuchro-Golpayegan", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, 422-429.
- Belli, O., "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van - Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı. 28-29, 1975, s.1-40.
- Biber, H. ve Erdoğan, S., "Beylikler Döneminden Krallığa: Yeraltı Örne Oda Mezar Geleneği", *Current Debates on Social Sciences,, Human Studies 1*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018, 404-415.
- Bilgi, Ö., "Köşkerbaba Kazıları 1979", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1980, s.113-119.
- Biglari, F. ve diğ., "Baresi va Kavosh Nejatbakhshi dar Mahdoude Sad Darian, Uraman (Huraman) Kordestan va Kermanshah", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.49-54.
- Biranvand, M., "Kavosh Nejatbakhshi Tape Choga Galateh dar Hoze Sad Meruk, Ostan Lorestan", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.63-69.
- Burney, C., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies VIII*, 1958, s.157-209.
- Ceylan, A., Özgül, O., Bingöl A., Topaloğlu, Y., Günaşdı, Y. ve Üngör, İ., "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Ankara, 2014, s.277-292.
- Çilingiroğlu, A., "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*, Ankara 1988, s.229-248.
- Çilingiroğlu, A., *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994.

- Çilingiroğlu, A., ve Derin, Z., "Van Dilkaya Kazısı 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1992, s.403-422.
- Darga, M., "Şemsiyetepe Kazıları 1985 Sezonu Sonuçları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, Ankara, 1987, s.157-172.
- Doroudian, S., "Pajoheshi Darbareh Nagsh Barjesteh Sasani Rey", *Majale Asar*, Shomare 71, 2016, s.53-66.
- Drews, R., *Changes in Warfare and the Catastroph B.C. The End of The Bronz Age*, Princeton, 1993.
- Duru, R., *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri III, No.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979.
- Dyson, R.J., Rediscovering Hasanlı, Expedition 31.2.3, 1989.
- Edwards, M., "Urmiya Ware and It's contribution in North-western İran in the second millenium B.C. A Review of the Results of Excavation and Surveys"İran, XXIV, 1986, s.57-77.
- Erdem, A., "Doğu Anadolu'nun Demir Çağı Aşiretleri, Iron Age Aşirets (Tribes) in Eastern Anatolia", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı: 14*, 2011, s.59-68.
- Erzen, A., *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- Esin, U., "Tepecik Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s.107-129.
- Esin, U., "Tepecik Kazısı 1973", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 6, Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s.79-94.
- Esin, U., "1980 Yılı Değirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara, 1981, s.39-41.
- Esin, U., "Tepecik Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri: 1 No: 7, Ankara, 1982, s.71-93.

- Esin, U., ve Arsebük, G., "Tülintepe Kazısı 1971", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 4*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1974, s.138-159.
- Frangipane, M., ve Balossi, F., "The 2002 Expoloration Campaign at Arslantepe-Malatya", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara, 2004, s.397-404.
- Günaltay, Ş., *Yakın Şark II, Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.
- Güneri, S. "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin YüzeY Araştırmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, 1988, s.45-76.
- Güneri, S., "1987 Yılı Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Doğu Anadolu-Kalkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", *OLBA V*, 2000, s.1-58.
- Güneri, S., "Cultural Connections Between Anatolia and Caucasus-Central Asia during the Late Bronze-Early Iron Age", *Anatolia Antiqua 10*, 2002, s.11- 77.
- Güneri, A., Erkmen, M.,ve Gönültaş, B., "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I*, Ankara, 2003, s.249- 258.
- Hauptmann, H., "Körtepe Kazıları 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.25-39.
- Hauptmann, H., "Norşuntepe Kazıları 1973", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 6*, Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s.43-78.
- Hojabri Nobari, A.R. ve diğ., "Tosea Farhangi Javame Shomal Fars dar Dore Bakun: Tape Mehr Ali", *Majale Motaleat Bastanshenasi, Dore 4*, Shomare 2, 2012, s.83-101.
- Hourshid, Sh. ve Musavi Haji, S.R., "Kavosh Bastanshenasi dar Mohavateh Barzgvaleh, Hozeh Sad Seymarch, *Majale Asar*, Shomare 68, 2015, s.93-108.

- Işıklı, M., "Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur, Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005.
- Işıklı, M., "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi VIII*, 2006, s.13-30.
- Işıklı, M. "Recent Investigations At Pulur (Erzurum): Observations On Northeast Anatolian Ceramics", *Ceramics in Transitions : Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*, ANES Supp. 27, Editör: Rubinson, K. Sagona, A.), 2008a, s.267-290.
- Işıklı, M., "Metal Objects From Karaz, Pulur and Güzelova Excavations: General Observation About Ancient Mining and Metalurgy in Nourtheast Anatolia" *Ancient Mining in Turkey and Eastern Mediterranean*, Editörler: Ü. Yalçın, H. Özbal, A.G. Paşamehmetoğlu, 2008b, s.99-118.
- Işıklı, M. "Erken Transkafkasya Kültüründe Din ve Dİni Aktiviteler ile Kült Objelerine Yönelik Genel bir Değerlendirme", Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, Editörler: Sağlamtimur, H. Abay, E. Derin, Z. Erdem, A.Ü. Batmaz, A. Dedeoğlu, F. Erdalkaran, M. Baştürk, M.B. Konakçı, E. İstanbul, 2009, s.333-352.
- Işıklı, M. *Erzurum Bölgesi'nin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları, Geçmişten Geleceğe Armağan*, Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar, Kariyer Matbaacılık Ltd. Şti, Ankara, 2010.
- Işıklı, M., *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Jafari, M.J. ve Rajabi, N., "Baresi va Shenasaiei Sadhaye Sombar va Chandyar dar Ostan Khorasan Shomali", *Gozarashhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi*, 2017, s. 94-98.
- Kalkan, H., "Van Havzası'nda Post Urartu , Med ve Akhemenid Dönemlerinin Kültürel Tanımı Üzerine", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürel Sempozyumu, Bildiriler II*,

Edt. M. Işıklı ve B. Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 29-36.

Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M. ve Can B., “ 2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması”, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Ankara, 2003, s.345-356.

Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M. ve Can B., “2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Ankara, 2004, s.301-310.

Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M. ve Akarsu, R., “Erzurum ve Pasinler Yüzey Araştırması Çalışmaları”, Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı, Editörler: Yılmaz, M.A., Kasapoğlu, H., 2015, s.431- 440.

Konyar, E., “Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları”, 33. *Kazi Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2012, s.409-428.

Konyar, E., Ayman, İ., Avcı, C., Yiğitpaşa, D., Genç, B. ve Akgün, R.G., “Van Kalesi Höyüğü 2011 Yılı Çalışmaları”, 34. *Kazi Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Ankara, 2013, s.127-136.

Koşay, H.Z.. “Karaz Sondajı”, *III. Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Tebliğler, 1948, s.165-169.

Koşay, H.Z., “Pulur (Sakyol) Kazısı 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s.99-106.

Koşay, H.Z., “Pulur (Sakyol) Kazısı 1970”, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 3*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s.127- 138

Koşay, H. Z. Ve Turfan, K., "Erzurum- Karaz Kazısı Raporu", *Belleten XXIII/91*, 1959, s.349-413.

Koşay, H.Z. ve Vary, H., Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 24. Erzurum, 1964.

Koşay, H.Z. ve Vary, Herman., *Güzelova Kazısı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 46. Erzurum, 1967.

- Kökten, İ.K., "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.2*, Ankara, 1971, s.13-21.
- Kökten, İ.K., "Keban Baraj Gölü Alanında Dip Tarih Araştırmaları", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.4*, Ankara, 1974, s.1-11.
- Kökten, İ.K., "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, 1975, s.95-104.
- Kökten, İ.K., "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.1-8.
- Lashgari, A. ve diğ., "Kavosh Nejatbakhshi Mohavateh Bastani Zij-Hoze Abgir Sad Kangir (Eyvan-Ilam)", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi*, 2017, s.570-577.
- Malek Shahmirzadi, S., "Eshareyi Mokhtasar Bar Tahavole Bastan Shenasi dar Iran", *Majale Asar*, Shomareye 12,13 va 14, 1986, s.133-160
- Malek Shahmirzadi, S., "Moruri bar Tarikhcheh Motaleat Bastanshenasi, dar Iran", *Majale Bastanshenasi va Tarikh*, Sale Aval, Shomare 2, 1987, s.57-73.
- Malek Shahmirzadi, S., *Iran dar Pish az Tarikh, Bastanshenasi Iran az Agaz ta Sepideh Dam Shahrneshini*, 2003.
- Masumi, G., *Tarikhcheh Elm-e Bastanshenasi*, 2004.
- Masumi, G., "Nakhostin Gamhaye Bastan Shenasi dar Iran va Zaminehaye Tasvibe Ganun Atigat", Yusuf Hasanzadeh ve Sima Miri (Ed.), *Majmoe Magalat Hashtad Sal Bastanshenasi Iran*, Jeld Aval, 2012, s.1-9.
- Negahban, E., *Moruri bar Panjah Sal Bastanshenasi Iran*, 2006.
- Niakan, L., *Pajoheshhaye Bastanshenasi Hoze Abgir Sad Seymareh*, 2016a.
- Niakan, L., "Kavosh Mohavateh Gela Pirooz Ali dar Hoze Abgir Sad Seymareh", *Baresihaye Bastanshenasi dar Hoze Sad Seymareh*, 2016b, s.121-133.

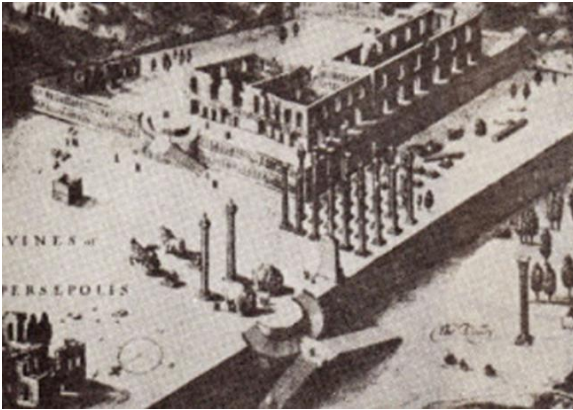
- Özdoğan, M., *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzeysel Araştırmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No. 2, Tek Ofset*, İstanbul, 1977.
- Özfırat, A., "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı 2009-2010", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2012, s.533-550.
- Özfırat, A., "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2014, s.209-226.
- Palmieri, A., "Arslantepe Excavations, 1982", *V. Kazı sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1984, s.97-101.
- Parlıtı, U., *Mezopotamya'da Halaf Seramikleri ve Önyasya'da Yayılım Alanlarının İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt: 1-2*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2011.
- Pehlevi, M., *Vazifem dar Gebale Keshvaram*, 1973.
- Riyazi, M.R., "Az Muze Iran Bastan ta Muze Melli Iran" *Majale Muzeha*, Shomare 30, 2002, s.17-26.
- Sagona, A., "Büyüktepe Höyük 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994, s.229-234.
- Sagona, A., "The Bronze Age- Iron Age Transition in Northeast Anatolia A View From Sos Höyük", *Anatolian Iron Ages 4*, Edt. Çilingiroğlu, A. Matthews, R., 1999, s.153-164.
- Sagona, A., "Sos Höyük and Erzurum Region in the Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia", *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires*, Edt. Marro, C. vd., 2000, s.329-373.
- Sagona, A., Sagona, C. "Excavations at Sos Höyük 1998-2000: Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies 37*, 2000, s.56-127.
- Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C., "Excavations at Sos Höyük 1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998, s.245-250.
- Sevin, V. ve Kavaklı, E., "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, T.C.

- Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s.337-362.
- Sevin, V., Özıfırat, A., ve Kavaklı, E., "Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2000, s.409-420.
- Şenyurt, S.Y., "Tasmasor Kurtarma Kazıları", *Tasmasor*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2011, s.7-36.
- Tarhan, T. ve Sevin, V., "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, II*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1991, s.429-456.
- Uzunoglu, E., "Malatya-İmamoğlu Höyüğünde 1985 Yılı Kazı Çalışmaları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*, Ankara, 1987, s.213-230.
- Ünsal, V., "M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu "North- East Anatolia in the Thousand BC", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research Volume 1/3*, Spring, 2008, s.396- 410.
- Yalçınkaya, I., Muller-Beck, H. ve Albrecht, G., "Fırat Vadisinde, Adıyaman-Samsat ve Malatya-Kuruçay Çevrelerinde Paleolitik Gözlemler 1979", *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.29-33.
- Yaylalı, S., *İÖ. 2. Bin Doğu Anadolu Boyalı Seramiği*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1993.

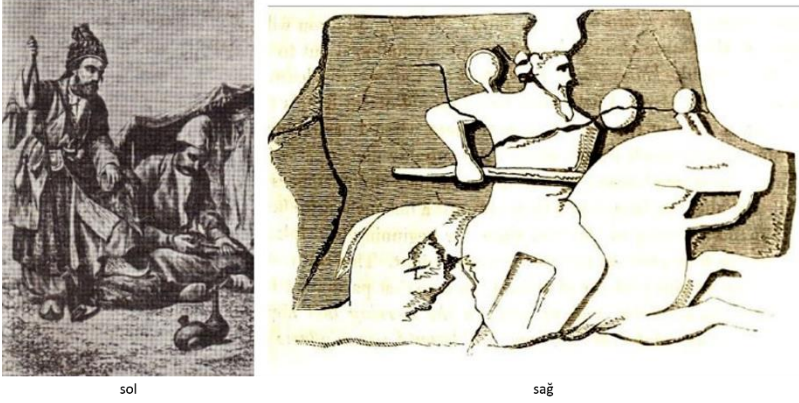
Ekler

Şekil 1: İran'daki arkeolojik yerleşimleri gösteren harita (Harita, Leila Afshari).

Şekil 2: Venzel Hollar tarafından çizilen Persepolis resmi (Malek Shahmirzadi, 1987, Tasvir 5).

Şekil 3: sol. Ayakta duran kişi Layard, geleneksel kıyafetle; sağ. Rey Şehri, Sasani döneme ait kabartma (sol: Malek Shahmirzadi, 1987, Tasvir 9; sağ: Doroudian, 2016, Tasvir 5).

Şekil 4: Jacques Demorgan çalışma odasında, 1900 civarında (Amiet, 2010, 16).

Şekil 5: İran Ulusal Müzesi (Bastan), (Leila Afshari Arşivi).

Türkiye’de İlhanlı Tarihi Çalışmalarına Dair Bir Bibliyografya Denemesi

OZAN EREN ÜÇGÜL*

Öz: İlhanlılar İran, Anadolu ve Kafkas tarihi için önemli bir yere sahiptir. Türk tarihçiliği içinde İlhanlı tarihçiliği önemli bir yer kaplamaktadır. Bu makale, Türkiye’de İlhanlı tarihine dair yapılmış çalışmaları toplu bir şekilde ele almayı amaçlamaktadır. Böylece daha önce yapılmış çalışmalar görülebileceği gibi, alandaki eksiklikler de saptanabilecektir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, İlhanlı Tarihi, İlhanlı Bibliyografyası

An Essay of Bibliography About History of Ilkhanid Studies in Turkey

Abstract: Ilkhanids have an important place for the history of Iran, Anatolia and Caucasus. Ilkhanid historiography has a significant position in Turkish historiography. This article aims to address the studies of Ilkhanid history in Turkey in a collective manner. By this means, the previous studies can be seen as well as the deficiencies in the field can be determined.

Keyword: Ilkhanids, History of Ilkhanid, Ilkhanid Bibliography

* Doktora Öğrencisi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Programı.
ozanucgul@gmail.com

Giriş

Moğolların 1220 tarihinde İran’a girişi yalnızca İran’ı değil, Avrasya’da siyasi, askerî, sosyal ve ekonomik hayatı kökünden değiştirecek bir takım olayların yaşanmasına neden olmuştur. İlhanlıların kuruluşuyla birlikte de İran ve çevresindeki siyasi oluşumların, İran Moğolları ile olan ilişkisi resmî bir hüviyete bürünmüştür. İlhanlıların Memlûk, Altın Orda ve Türkiye Beylikleri ile olan gergin ilişkileri dönem kaynaklarına yansımış, Moğol karşıtı tutum modern araştırmacılara kadar süregelmiştir.

Türkiye’de Moğol tarihi çalışmaları da II. Meşrutiyet Dönemi’nde, İslâmîci, Osmanlıcı ve Türkçü çevreler arasında yaşanan tartışmalarla başlamıştır¹. Tartışmalar tarih üzerinden yaşansa da aslında tarihî karakterler burada ideolojik birer simgeyi temsil etmekle kalmışlardır. İslâmîci-Osmanlıcı yazarlar; Süleyman Nazif’in ‘Çengiz Hastalığı’, Tahirü’l-Mevlevî’nin ‘Şeyh Sadi’nin Acıklı Bir Mersiyesi ve Onu Yazdıran Fecayı’², Mehmed Şeref’in ‘Sükût-ı İslâm Tarihi Önünde: Cengiz, Hülagü, Timurlenk’³ isimli yazılarında Çengiz Han ve Moğolları yağmacı, medeniyet karşıtı ve kan dökücü olarak nitelenmişlerdir. İslâmîci ve Osmanlıcı aydınlarla karşı Türkçü cephenin Çengiz Han ve Moğollara karşı yaklaşımı ise daha farklı olmuştur. Yusuf Akçura başta olmak üzere Türkçü yazarlar Moğolları Türk tarihinin onu doğrudan doğruya bir parçası olarak kabul etmişlerdir. Yusuf Akçura Türk Yurdu’nun ilk on bir sayısında yayımladığı ‘Müverrih Léon Cahun ve Muallim Barthold’a Göre Çengiz Han’ isimli yazı dizisiyle⁴ Çengiz Han ve Moğol Tarihi ile ilgili en fazla yazıyı kaleme alan yazardır. Rıdvan Nafiz ise *Küçük Türk Tarihi* adlı

¹ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013; Mehmet Kaan Çalen, "II. Meşrutiyet Döneminde İki Farklı Çengiz Han Tasavvuru", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, XIII/4, 2016, s. 227-254.

² Süleyman Nazif, "Çengiz Hastalığı", *İctihad*, IV/72, İstanbul, s. 1573-1574.

³ Tahirü’l-Mevlevî, "Şeyh Sadi’nin Acıklı Bir Mersiyesi ve Onu Yazdıran Fecayı", *Sebilü’r-Reşad*,

XII/295, s. 157-160; Tahirü’l-Mevlevî, "Şeyh Sadi’nin Acıklı Bir Mersiyesi ve Onu Yazdıran Fecayı", *Sebilü’r-Reşad*, XII/296 s. 177-180; Tahirü’l-Mevlevî, "Şeyh Sadi’nin Acıklı Bir Mersiyesi ve Onu Yazdıran Fecayı", *Sebilü’r-Reşad*, XII/297, s.198-202.

⁴ Mehmed Şeref, "Sükut-ı İslam Tarihi Önünde: Cengiz, Hülagü, Timurlenk", *İctihad*, IV/96, s. 2162-2164 vd.

⁵ Yusuf Akçuraoğlu, "Müverrih Léon Cahun ve Muallim Bartold’a Göre Çengiz Han", *Türk Yurdu*, I/1-11.

kitabında⁶ Çengiz Han ve Moğolları Türk tarihi sınırlarına dâhil ettiği yazılar kaleme almıştır. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte tarihçilik anlayışında da büyük değişimler gözlenmiş, İslâmcı ve Osmanlıcı tarih yazımında gerileme yaşanmıştır. Bu durum Moğol tarihine dair kaleme alınan eserler üzerindeki tartışmaların azalmasına sebep olmuştur. Üniversitelerde tarih kürsülerinin açılması ise, konunun uzmanları tarafından yazılan bilimsel eserlerin sayısında artış yaşanmasını sağlamıştır.

Bu makale Türkiye’de 1923 tarihinden, günümüze kadar geçen sürede İlhanlı merkezli yapılan çalışmaları künye hâlinde toplu olarak sunmak, İlhanlı tarihi çalışmalarının seyrini gösterebilmek üzere kaleme alınmıştır. Bibliyografya kısmı; kitaplar, makaleler, sempozyum ve kongre bildirimleri, doktora tezleri olarak farklı alt başlıklara ayrılmıştır. Bu bölümde makale künyeleri nicelik çokluğundan ötürü konularına göre farklı alt başlıklara ayrılmıştır. Yine kitaplar, araştırma eserleri ve kaynak çevirileri olarak iki farklı alt başlık altında yazılmıştır.

İlhanlı Bibliyografyası

Kitaplar

Kaynak Tercümeleleri

Ahmet Temir, Kırşehir *Eniri Caca Oğlu Nur el-Din’in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1959.

Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013; İlk Baskı: Mürsel Öztürk, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yalpkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011; İlk Baskı: Şerefettin Yalpkaya, Maarif Matbaası, 1941.

Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar: XIII-XIV. Yüzyllara Ait Eserlerden Alıntılar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, çev. Mahmut Kemal Bey, der. Fuat Hacısalihoğlu, İlhan Aslan, Post Yayınevi, İstanbul 2018.

⁶ Rıdvan Nafiz, *Küçük Türk Tarihi*, Türk Yurdu Kitaphanesi, İstanbul 1913.

Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

İbn Bibî, *el-Evâmîru’l-Alâiyye fi’l-umûri’l-Alâiyye [Selçukname]*, I-II, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Marco Polo, *Dünyanın Hikaye Edilişi*, I, çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul 2003; II, çev. Zühre İlkelen, İthaki Yayınları, İstanbul 2004.

Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri: Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev. Mustafa Uyar, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

Nâsîru’d-dîn et-Tûsî, *Risâle der Resm vo Âyin-e İlkhânî: Devlet Finansı Üzerine Düşünceler*, çev. Mehmet Bayrakdar, Ankara 1988.

Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü’ş-Şefik ve’l-Hâfidü’l-Halîk*, I, çev. Ali Ertuğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Simon de Quentin, *Bir Keşif’in Anılarında Tatarlar ve Anadolu (1245-1248)*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı, Antalya 2006.

Araştırma Eserleri

Avrasya’nın Sekiz Asrı: Çengizogulları, yay. haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016.

Beyânî, Şîrin, *Moğol Dönemi İran’ında Kadın*, çev. Mustafa Uyar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Bilime Adanmış Ömür: Nasîruddîn Tûsî, ed. Anar Gafarov, Aykut Kar, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

Blessing, Patricia, *Moğol Fethinden Sonra Anadolu’nun Yeniden İnşası: Rum Diyarında İslamî Mimari 1240-1330*, çev. Merve Özkılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2018.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1980.

Gül, Muammer, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010; aynı yazar, *XIII. ve XIV.*

Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hakimiyeti, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Haykıran, Kemal Ramazan, *Moğollar ve Mevlana*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2015.

Haykıran, Kemal Ramazan, *Moğollar Zamanında Yakın Doğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

Kamalov, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

Özdemir, Hacı Ahmet, *Moğol İstilası ve Abbasî Devleti’nin Yıkılışı: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/1216-1258)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

Özgüdenli, Osman G., *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957.

Şahin, Hanifi, *İlhanlılar Döneminde Şülik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2017.

Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi: Kuruluş Devri*, I, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.

Makaleler

Siyasi Tarih ile İlgili Makaleler

Akkuş, Mustafa, “Altın Orda-İlhanlı İlişkilerinde Dinin Rolü”, *Turkish Studies*, XI. Cilt, 11. Sayı, 2016, 1-12.

Akkuş, Mustafa, “Ermenilerin İlhanlı Dinî Siyasetindeki Rollerini”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31. Sayı, Konya 2012, 203-219.

Alışık, C. Eralp, “Hülâgû Han (ö. 1265)”, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Sanatı ve Kültürü: Nejat Diyarbakirli’ye Armağan*, Ankara 2006, 289-298.

Bal, Mehmet Suat, “Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkleri ve Altın Orda Devleti’nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17. Sayı, Konya 2005, 295-310.

Çetin, Halil, “İlhanlı Hakimiyeti Altında Anadolu’da Siyasetin Temel Dinamiği: Göçebe Moğol-Türkmen Çatışması”, *Turkish Studies*, VII. Cilt, 4. Sayı, İstanbul 2012, 1203-1216.

Dalkesen, Nilgün, “İlhanlı Hanedanlığı’nda Siyaset ve Kadın”, *Ortaçağ’da Kadın*, Ankara 2011, 532-568.

Dayı, Özkan, “Bağdad’ın İlhanlı Dönemi İdarecileri (1258-1280)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 60. Sayı, Erzurum 2017, 391-412.

Dayı, Özkan, “Vezir Şemseddin Muhammed Cüveyni’nin İlhanlı Devletindeki Faaliyetleri (1263-1284)”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, I. Cilt, Bayburt 2018, 95-111.

Demir, Mustafa, “İlhanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler”, *Türkler*, VIII. Cilt, Ankara 2002, 376-385.

Durmaz, Samet, “Çağatay Hanı Barak ile İlhan Abaka Arasındaki Mücadeleler”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I. Cilt, 2. Sayı, 2019, 209-220.

Erdem, İlhan, “İlhanlılar’da Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII. Cilt, 35. Sayı, Ankara 2004, 103-111.

Erdem, İlhan, “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılar’da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu’ya Etkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX. Cilt, 31. Sayı, Ankara 2000, 1-35.

Fatameh Rostami, “İlhanlıların Siyasi İlişkilerinde Oyrat Emirlerinin Rolü”, çev. Aytaç Kaya, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, VIII. Cilt, 17. Sayı, Yalova 2018, 225-242.

Göde, Kemal, “Anadolu’da Cengizli ve İlhanlı Hakimiyeti Dönemine Genel Bir Bakış”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1. Sayı, Isparta 1995, 165-195.

Göde, Kemal, “Çingizli/Cengizliler ve İlhanlılar’ın Anadolu’da Hakimiyeti (1239-1318) Bibliyografyası”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1. Sayı, Kayseri 1983, 351-372.

Gül, Muammer, “İlhanlı-Ermeni İlişkileri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Birlikte Yaşama Kültürü*, III. Cilt, Ankara 2014, 105-113.

- Gül, Muammer, “İlhanlı-Memlûk Rekabetinden Osmanlı-Memlûk Rekabetine: Hicaz Su Yollarının Tamiri Meselesinin Tarihi Arka Planı”, *Belleten*, LXX. Cilt, 259. Sayı, Ankara 2006, 845-866.
- Güler, Nagehan, “Âşiyâni’ye Göre Hülâgûhân’ın Siyasetine Kısa Bir Bakış”, *Anasay*, I. Cilt, 2. Sayı, İstanbul 2017, 99-107.
- Güler, Nagehan, “Şebânkârei’ye Göre İlhanlı Hükümdarlarından Hülâgû Hân, Abâka Hân ve Ahmed Hân”, *Turkish Studies*, XIII. Cilt, 8. Sayı, 2018, 65-78.
- Hoffman, Birgitt, “İlhanlılar: Moğolların Fethinden İlhanlılar Döneminin Sonuna Kadar İran Tarihi ve Kültürü (1220-1335)”, *Cengiz Han ve Mirasçıları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, 335-428.
- Kanat, Cüneyt, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI. Cilt, İzmir 2001, 31-45.
- Kanat, Cüneyt, “Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XV. Cilt, İzmir 2000, 105-120.
- Kaya, Abdullah, “İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VI. Cilt, 2. Sayı, Erzincan 2013, 293-326.
- Keleş, Bahattin, “Sultan Baybars ve Abaka Han’ın Kayseri’ye Gelişlerinin Türkiye Selçukluları Bakımından Değerlendirilmesi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 67. Sayı, 2018, 327-337.
- Keleş, Erol, “Avrupa ile Yapılan İttifakın İlhanlı Hükümdarlarının Dini Tercihi ve Dâhili Siyaseti Üzerine Tesiri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXXI. Cilt, 239. Sayı, İstanbul 2019, 345-364.
- Kuşçu, Ayşe D. Erdem, “İlhanlı Devleti’nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması”, *Türkler*, VIII. Cilt, Ankara 2002, 364-375.
- Mirza Muhammed Kazvini, “Hülâgû Han’ın Bağdâd’ı Muhâsara Ettiği Sırada Abbâsi Sarayında Bir Türkmen Beyi: Bercem’ül Eyvâi Süleyman Şah”, çev. Şahin Uçar, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 58. Sayı, İstanbul 1989, 175-181.
- Sağlam, Ahmet, “İlhanlı Hükümdarı Gazan Han’ın Suriye İşgali Sürecinde İbn Teymiyye’nin Siyasi ve Dini Mücadelesi”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, III. Cilt, 5. Sayı, 2016, 33-55.
- Sağlam, Ahmet, “Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri”, *Belleten*, LXXXII. Cilt, 293. Sayı, Ankara 2018, 83-157.

Subaşı, Ömer, “İlhanlı Devleti’nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emir Kurnişi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII. Cilt, 41. Sayı, 2015, 563-577.

Subaşı, Ömer, “Olcâyâtü Sultan Döneminde Herât Muharasası ve Siyasî Vakalar (706/1306-1307)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 43. Sayı, 2016, 289-311.

Sümer, Faruk, “İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celâyir”, *Belleten*, LIII. Cilt, 206. Sayı, Ankara 1989, 175-197.

Şahin, Hanifi, “Ehl-i Beyt Siyaset İlişkisi (İlhanlılar Dönemi)”, *EKEV Akademi Dergisi*, XIII. Cilt, 41. Sayı, Erzurum 2009, 91-102.

Temir, Ahmet, “Anadolu’da İlhanlı Valilerinden Samagar Noyan”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Ankara 2010, 495-500.

Turgal, [Hasan] Fehmi, “İlhanlılar-Camiü’l-Düvel’e Göre”, *Konya*, 14-15. Sayı, Konya 1937, 864-885.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı Devletinde Yahudi Bir Vezir: Sa’üddevlé”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI. Cilt, 33. Sayı, Ankara 2003, 125-142.

Ünen, Nurettin, “Mısır Kölemenleriyle İlhanlılar Arasındaki Rekabetin Çukurovaya İntikal Eden Safhaları”, *Görüşler*, VI. Cilt, 53. Sayı, Adana 1943, 4-5.

Yiğit, Fatma Akkuş, “İktidar ve İzdivaç: Memlûk-Altın Orda-İlhanlı Üçgeninde Siyasî Evlilikler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, XIII. Cilt, 49. Sayı, Ankara 2016, 103-120.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlı Hükümdarlarının Hıristiyan Dünyası İle Münâsebetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II. Cilt, 2. Sayı, Elazığ 1988, 267-278.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlılar”, *Genel Türk Tarihi*, V. Cilt, Ankara 2002, 67-74.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlılar”, *Türkler*, VIII. Cilt, Ankara 2002, 359-363.

Askerî Tarih ile İlgili Makaleler

Ağır, Abdullah Mesut, “Sultan Kalavun Devri Memluk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H.679/M. 1281”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 15. Sayı, 2008, 1-10.

- Aktan, Ali, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Savaşı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X. Cilt, Erzurum 1991, 181-201.
- Alican, Mustafa, “Kösedağ Bozgunu’nun Arap Kaynaklarındaki Bazı Yansımaları Üzerine”, *Tarih Okulu*, 33. Sayı, İzmir 2018, 79-91.
- Ayan, Ergin, “Moğolların Ortadoğu’daki İlk Noyanı Cormagun”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, XIII. Cilt, 2. Sayı, Tokat 2018, 179-196.
- Ayaz, Fatih Yahya, “Memlük-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15. Sayı, Sakarya 2007, 1-32.
- Eser, Erdal, “Kösedağa Savaş Alanı Çalışmaları”, *Ebru Parman’a Armağan: Sanat, Tarih ve Arkeoloji Yazıları*, Ankara 2009, 191-202.
- Göksu, Erkan, “Kösedağ Savaşı (1243)”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2. Sayı, Konya 2009, 1-14.
- Haykıran, Kemal Ramazan, “Anadolu’da Bir İlhanlı Valisi: Demirtaş Noyan (1314-1328)”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23. Sayı, Muğla 2009, 161-178.
- Koca, Salim, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışımı Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Kösedağ Bozgunu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37. Sayı, Konya 2015, 35-84.
- Konukçu, Enver, “Baycu Noyan’ın Erzurum Kuşatması (1242)”, *Olmefan Pritsak Armağanı*, Sakarya 2007, 483-504.
- Konukçu, Enver, “Moğol Sünit Boyundan Ötegedai’li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1240) Büyük Noyanı”, *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, İstanbul 2008, 275-287.
- Ögel, Bahaeddin, “Alaeddin Keykubad Çağında Batı İran’da Çormahan Noyan’ın Durumu ve Statüsü”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, 3. Sayı, Konya 1988, 13-17.
- Özbek, Süleyman, “Memlük Sultanı Baybars’ın Anadolu’daki Moğol İdarecisi Samagar Noyan’a Gönderdiği Ok Üzerine”, *Askeri Tarih Bülteni*, XVII. Cilt, 33. Sayı, Ankara 1992, 83-92.
- Özbek, Süleyman, “Türkiye Selçuklularının Çöküşünde Sebep Sonuç İlişkisi Yassıçemen’den Kösedağ’a”, *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları e-Dergisi*, V. Cilt, 1. Sayı, 2018, 2-17.

Özdemir, H. Ahmet, “Moğol İstilâsıyla İlgili Çin Kaynakları ve Sı Shi ki’ye Göre Hülâgû’nun Batı Seferi”, *Marife*, V. Cilt, 1. Sayı, Konya 2005, 93-106.

Özmenli, Mehmet, “Ermeni-Gürcü Birliklerinin Köseadağ Savaşı’nın Seyrine Etki Eden Tutumları ve Faaliyetleri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XIII. Cilt, 4. Sayı, Gaziantep 2014, 993-1005.

Sağlam, Ahmet, “Gazan Han’ın Suriye Seferlerinde Ermeniler”, *International Journal of History*, VIII. Cilt, 1. Sayı, Samsun 2016, 137-152.

Subaşı, Ömer, “İlhanlı Devleti’nde Kerait Bir Aile: Alinak Noyan ve Emir Kurnişi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VIII. Cilt, 41. Sayı, 2015, 563-577.

Şahin, Seyhun, “Köseadağ Savaşında Selçuklu Ordusunda Gayrimüslümler”, *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi*, 64. Sayı, 2017, 404-413.

Toksoy, Ahmet, “Anadolu’da Bir Tatar Noyanı: Samagar”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, XII. Cilt, 23. Sayı, Ankara 2014, 1-5.

Tokuş, Ömer, “Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu’da Moğol Noyanlarının İsyanları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, CXVII. Cilt, 230. Sayı, İstanbul 2017, 177-208.

Tural, Murat, “Hülâgû Han’ın Bağdat’ı İstilas (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi”, *Tarih Okulu*, 30. Sayı, İzmir 2017, 21-50.

Tuysuz, Ş. Cem, “İlhanlı Devletinin Anadolu Genel Valisi Temürtaş’ın Siyasi, Askerî ve Sosyal Hayatı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXII. Cilt, 3. Sayı, Erzurum 2018, 1649-1675.

Tüysüz, Cem ve Yılmaz, Bülent, “İki İnsan İki İsyan İlhanlı Devleti’nde Baydu ve Baltu Noyan İsyanları”, *Türk Kültürü*, XLIV. Cilt, 517-518. Sayı, Ankara 2006, 141-153.

Uyar, Mustafa, “Gazan Han Reformlarına Kadar İlhanlı Ordusunun Finansmanı ve İlhanlı Askerî Nizâmına Tesirleri”, *Kâzım Yaşar Kopruman Armağanı*, Ankara 2014, 125-136.

Uyar, Mustafa, “Gazan Han’ın İlhanlı Ordusunu Reformasyonu”, *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Konya 2011, 263-288.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordularının Savaş Öncesinde Yaptığı Stratejik Hazırlıklar ve Savaş Sırasında Yaptıkları Hileler”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, XXIX: Cilt, Ankara 2009, 437-447.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunda Hiyerarşi: Askeri Yetkililer ve Nitelikleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XLIX. Cilt, 1. Sayı, Ankara 2009, 33-47.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunun Birimleri”, *Selçuklu’dan Osmanlı’ya Bilim, Kültür ve Sanat [Prof. Dr. Mikâil Bayram’a Armağan]*, Konya 2009, 297-306.

İktisadî Tarih ve Nümizmatik ile İlgili Makaleler

Aykut, Tuncay, “İlhanlı Hükümdarı Ahmed Teküdar’ın Gümüş Paraları”, *Bülten (Türk Nümizmatik Derneği)*, 2. Sayı, İstanbul 1977, 8-10.

Aykut, Tuncay, “İlhanlı Hükümdarı Ahmed Teküdar’ın Gümüş Paraları”, *Türk Nümizmatik Derneği Bülteni*, 2. Sayı, İstanbul 1977, 8-10.

Barthold, Wilhelm, “İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet”, çev. Abdülkadir İnan, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I. Cilt, İstanbul 1931, 135-159.

Buharalı, Eşref, “İrak Müzesi’nde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII. Cilt, 28. Sayı, Ankara 1995, 267-293.

Çayırdağ, Mehmet, “Anadolu Selçuklu Şehirlerinde Basılan İlk İlhanlı Sikkeleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 48. Sayı, İstanbul 1987, 185-190.

Çayırdağ, Mehmet, “İlhanlılarda Argun ve Geyhatı’nın Saltanat Değişikliği Yılım Gösteren İki Sikke”, *Belleten*, LII. Cilt, 202. Sayı, Ankara 1988, 87-89.

Dıraman, Harun, “İlhanlı Devleti Döneminde Tarım Faaliyetleri ile Vezir Reşidüddin Fazlullah Hemedani’nin Etkisi ve Önemi”, *Türktarım*, CLXXIV. Cilt, Ankara 2007, 52-58.

Diler, Ömer, “Ebu Said Dirhemlerinde Mazgird Darphanesi”, *Türk Nümizmatik Derneği Bülteni*, 18. Sayı, İstanbul 1986, 4-5.

Diler, Ömer, “Gazan Mahmud’a Ait Larende Baskılı Bir Sikke”, *Türk Nümizmatik Derneği Bülteni*, 21. Sayı, İstanbul 1987, 29-31.

Ender, Celil, “Abaka Han’ın Bir Sikkesi Üzerine Düşünceler”, *Türk Nümizmatik Derneği Bülteni*, 15. Sayı, İstanbul 1985, 15-16.

Ender, Celil, “Abaka Han’ın Darp Ayları Yazılı Gümüş Sikkeleri M. 1265-1282 (H. 663-680)”, *Türk Nümizmatik Derneği Bülteni [Özel Sayı No:2]*, İstanbul 1989, 7-50.

Ender, Celil, “Doğu Anadolu’da İlhanilerin Diğer Bir Sikke Darp Mahalli Oltu”, *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, 21. Sayı, İstanbul 1987, 24-25.

Ender, Celil, “İlhanilerin Anadolu’da Bir Darp Yeri: Mazgird”, *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, 11. Sayı, İstanbul 1983, 21-23.

Erdem, İlhan, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI. Cilt, 33. Sayı, Ankara 2003, 49-67.

Erkiletlioğlu, Halit, “Gayhatu ve Baydu’nun Neşredilmemiş Nadir Sikkeleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 3. Cilt, 26. Sayı, İstanbul 1989, 12-16.

Gabashvili, Manana, “İlhanlı Devleti’nin Uluslararası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Devletler”, çev. Mahmut Yavaş, *Türkler*, VIII. Cilt, Ankara 2002, 386-393.

Hinrichs, Johann-Christoph, “İlhanlılar Tarafından Anadolu’da Darp Olunmuş Altın Sikkeleri” haz. Halûk Perk ve Hüsnü Öztürk, *Türkiye Nümismatik Derneği Bülteni*, İstanbul 2005, 90-95.

Jahn, Karl, “İran’da Kâğıt Para”, çev. Mehmet Altay Köymen, *Belleten*, VI. Cilt, 23-24. Sayı, Ankara 1942, 269-309.

Kofoğlu, Sait, “Hamid Oğulları Beyliği Döneminde İlhanlı Hükümdarları Adına Kestirilmiş Orjinal Birkaç Sikke”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, 353-358.

Konakçı, Sabahattin, “Dört Nadir İlhanlı Sikkeleri”, *Türk Nümismatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk’a Armağan*, İstanbul 1988, 157-162.

Köseoğlu, Neşet, “Karahisar Temürlü’de İlhanlılara Aid Birkaç Sikke”, *Çorumlu*, 8. Sayı, Çorum 1988, 29-30.

Mehap Derviş el-Bakri, “İlhanlılar Zamanına Ait İslâmi Sikkelerin Tahlili İncelemesi (Abaga Han Devri)”, çev. Eşref Buharalı, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII. Cilt, 28. Sayı, Ankara 1995, 253-265.

Öztürk, Hüsnü ve Perk, Haluk, “İlhanlı Hükümdarı Ahmed Teküdar’a Ait Mangırlar”, *Türk Nümismatik Derneği Bülteni*, İstanbul 2002, 37-38. Sayı, 62-63.

Parlar, Gündegül Açıköney, “İlhanlılarda Sikke Formları”, *Türkler*, VIII. Cilt, Ankara 2002, 919-927.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Önemli Yaylak ve Kışlakları”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan:75. Doğum Yılı 50. Akademik Yılı*, İstanbul 2013, 244-257.

Uykur, Ramazan, “Moğol Kağanı Olcaytu Han’ın Mardin Müzesinde Bulunan Bir Sikkesinde Şia Propagandası”, *Turkish Studies*, XII. Cilt, 35. Sayı, 2017, 433-446.

Yıldırım, Mustafa ve Alyıldız, Ali, “Konya Müzesi Envanterinde Kayıtlı İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han Dönemine Ait Sikkelerden Örnekler”, *İslâm, San’at, Tarih, Edebiyat ve Müsikisi Dergisi*, XV. Cilt, 29. Sayı, 61-78.

Müesses ve Medeniyet Tarihi ile İlgili Makaleler

Alan, Hayrunnisa, “İdari Gelenekte Süreklilik ve Kırılma (Büyük Selçuklu-İlhanlı-Timurlu)”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan:75. Doğum Yılı 50. Akademik Yılı*, İstanbul 2013, 338-345.

Dalkesen, Nilgün, “Türk-Moğol Tarihindeki Vezirlik Kurumunun İlhanlı Hanedanlığındaki Uygulamaları Çerçevesinde Yeniden Düşünmek”, *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, III. Cilt, 1. Sayı, 2018, 149-170.

Danuu, Ankhbayar, “Büyük Han Mengü’nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşundaki Etkisi”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI. Cilt, 2. Sayı, Ankara 2015, 1-12.

Danuu, Ankhbayar, “İlhanlı Veziri Sahib-i Divan Şemseddin Muhammed Cüveyni”, *Türk-Moğol Tarihi: Bozkırın Avazı*, İstanbul 2018, 127-149.

Genceli, Ali, “Gazan Han’ın Posta Teşkilatı”, *Türk Yurdu*, XXVII. Cilt, 1-2. Sayı, Ankara 1943, 25-29.

Özgüdenli, Osman G., “İlhanlılar’da Hükümranlık Telâkkisi ve Hükümdar Algısı”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, V. Cilt, 1. Sayı, İstanbul 2018, 73-91.

Yaltkaya, Şerefeddin, “İlhaniler Devri İdari Teşkilatına Dair: Nasîr-ed-Dini Tûsi’nin Bir Eseri”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II. Cilt, İstanbul 1939, 7-16.

Yuvalı, Abdulkadir, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesirleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6. Sayı, Kayseri 1995, 249-254.

Din ve Sosyo-Kültürel Tarih ile İlgili Makaleler

Akkuş, Mustafa, “Abâkâ Han’ın Dinî Şahsiyeti ve Anadolu’daki Uygulamaları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40. Sayı, Konya 2016, 73-85.

Akkuş, Mustafa, “Ulu Arif Çelebi Dönemi Mevleviliğin Gelişmesinde İlhanların Etkisi”, *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*, 7. Sayı, Köln 2013, 78-100.

Bausani, Alessandro, “İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran’da Din”, çev. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX. Cilt, 32. Sayı, Ankara 2002, 223-231.

Hamidreza Mohammednejad, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIV. Cilt, 57. Sayı, Ankara 2015, 99-120.

Kanat, Cüneyt, “İlhanlı Hükümdarı Teküdar’ın Müslümanlığı Kabulü ve Bunun Memluk Devleti’ndeki Yankıları”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12. Sayı, İstanbul 2002, 233-247.

Şahin, Hanifi, “Câmiu’t-Tevârih’e Göre Gâzân Hân’ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 73. Sayı, Ankara 2015, 207-230.

Şahin, Hanifi, “İlhanlıların Sosyo-Politik İlişkilerinde Dinî-Mezhebî Kabullerin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 45. Sayı, Erzurum 2016, 109-138.

Şahin, Hanifi, “Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan’ın Şiîliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 64. Sayı, Ankara 2012, 115-128.

Togan, Zeki Velidi, “İlhanlılarla Bizans Arasındaki Kültür Münasebetlerine Ait Bir Vesika”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III. Cilt, 3-4. Sayı, 1-39.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı Hükümdarlarının İslâm’a Girmesinde Rol Alan Türk Süfileri: İlhan Teküder ve Gazan Han Devirleri”, *Bellekten*, LXXVI. Cilt, 275. Sayı, Ankara 2012, 7-30.

Yaltkaya, Şerefeddin, “Şeyh Sadî’nin Abaka ile Görüşmesi”, *Ülkü: Halkevileri Mecmuası*, XIII. Cilt, 74. Sayı, Ankara 1939, 167-168.

Şehir ve Şehircilik Tarihi ile İlgili Makaleler

Bayraktar, M. Sami, “Samsun’da Anadolu Selçuklu ve İlhanlı Döneminden Kalan Tarihi Yapılar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II. Cilt, 7. Sayı, Samsun 2009, 85-118.

Haykıran, Kemal Ramazan, “Mahmûdabâd Örneğinde İlhanlılarda Şehirleşme Faaliyetleri”, *Tarih Okulu*, 23. Sayı, İzmir 2015, 163-185.

Haykıran, Kemal Ramazan, “Moğollar’da Şehirciliğin Gelişimi ve Bir İlhanlı Şehri: Sultaniye”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, XVII. Cilt, 67. Sayı, Ankara 2013-2014, 213-215.

Özen, Firdevs, “İlhanlılar Devrinde Erzincan”, *Prof. Dr. Eşref Buharalı’ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ankara 2017, 515-541.

Özen, Firdevs, “İlhanlılar Devrinde Erzurum”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, LVI. Cilt, 2. Sayı, Ankara 2016, 256-286.

Rençber, Akif, “İlhanlılar İdaresinde Şîrâz (684/1286-735/1335)”, *İran Çalışmaları Dergisi*, II. Cilt, 2. Sayı, 2018, 83-101.

Yürekli, Tülay, “İlhanlı Döneminde Musul’da Siyasi ve Ekonomik Durum”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, XIX. Cilt, 50. Sayı, Erzurum 2013, 219-228.

Eğitim ve Bilim Tarihi ile İlgili Makaleler

Haykıran, Kemal Ramazan, “İlhanlılar Devrinde Sürdürülen Eğitim Faaliyetlerine Bir Bakış ve İlhanlı Hükümdarı Olcaytû Han’ın Eğitim Politikası”, *Tarih Okulu*, 26. Sayı, İzmir 2016, 15-31.

Jahn, Karl, “Moğollar Zamanında İran ve Çin Arasındaki İlmî Münasebetler”, çev. Mehmet Ersan, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XII. Cilt, İzmir 1997, 197-207.

Kar, Aykut, “Merâğa Rasadhanesi’nde Gökbilim Çalışmaları: Zic-i İlhâmî”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, II. Cilt, 3. Sayı, İstanbul 2018, 93-103.

Sayılı, Aydın, “Gâzân Han Rasathanesi”, *Bellekten*, X. Cilt, 40. Sayı, Ankara 1946, 625-640.

Togan, Zeki Velidi, “Argun Han’ın Kullandığı ‘Garb Denizi’ Haritasına Dair”, *Türk Yurdu*, XXVI. Cilt, 2. Sayı, Ankara 1942, 45-48.

Tarihçilik ile İlgili Makaleler

Ahmad Hesamipour Khelejani, “İlhanlılar Dönemi Tarih Yazıcılığının Özellikleri”, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, XIII. Cilt, 25. Sayı, Konya 2018, 95-108.

Ersoy, Tolga, “İlahi Bir Ceza: Hülagü Han’ın Mektubu Bağlamında Gregorius Bar Habraeus’un Yapıtlarında Moğolların Tasviri”, Prof. Dr. *Erdoğan Merçil’e Armağan*, İstanbul 2013, 362-377.

Günaltay, M. Şemseddin, “Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin”, *Belleten*, I. Cilt, 1. Sayı, Ankara 1937, 165-179.

Haykıran, Kemal Ramazan, “İntihâl mi İftira mı? İlhanlılar Tarihinde İki Tarihçi Bir İddia”, *Tarih Okulu*, 27. Sayı, İzmir 2016, 73-93.

Iraj Afşar, “Farsça Tarih Yazıcılığı: İlhaniler Devrinden Uyanışa Kadar”, *İslâm Kültürü*, V. Cilt, Ankara 2008, 587-600.

Jahn, Karl, “Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III. Cilt, 3-4. Sayı, İstanbul 1960, 227-236.

Muhammed Taki İmamî Hoyî, “Moğol İlhanlılar Dönemine Ait Önemli Kaynaklardan Bazılarının Tanıtımı”, *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası*, I. Cilt, Ankara 2002, 41-57.

Dil, Epigrafi ve Resmî Yazışmalar ile İlgili Makaleler

Dikimen, Kazım, “Samsun’da İlhanlılar Devrinden Kalma Bir Yazıt”, *19 Mayıs*, V. Cilt, 55. Sayı, Samsun 1941, 15-18.

Özgüdenli, “Osman G., “İlhânlı Hükümdarı Ebû Sa’id Hân’a Air Dört Yarlıg”, *Belleten*, LXIX. Cilt, 254. Sayı, Ankara 2005, 65-116.

Sertkaya, Osman Fikri, “İlhanlı Kültürünün Anadolu’daki Moğolca ve Türkçe Yâdigârları”, *Cengiz Han ve Mirasçuları: Büyük Moğol İmparatorluğu*, İstanbul 2006, 429-456.

Soudavar, Abolala, “İlk Farsça İlhanlı Fermanı”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Türk Kültür İncelemeleri Dergisi*, 6. Sayı, 2002, 181-190.

Sempozyum ve Kongre Bildirileri

Akkuş, Mustafa, “İlhanlıların Çukurova Politikaları ve Moğol Valilerinin Adana Bölgesindeki Uygulamaları”, *Uluslararası Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, I. Cilt, Ankara 2016, 561-580.

Ayhan, Aydın ve Şengün Tuncer, “Anadolu Beyliklerinin ve Osmanlı Beyliği’nin İlhanlılar Adına Kestirdiği Sikkeler”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III- II. Kısım, Ankara 2002, 1161-1171.

Bayhan, Ahmet Ali, “Yazılı Kaynaklara Göre Aladağ ve Yazlık İlhanlı Sarayları”, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*, İstanbul 2007, 144-152.

Durak, Neslihan, “İlhanlılar Döneminde Tebriz-Trabzon Hattında Ahlât’ın Yeri ve Önemi”, *II. Uluslararası Ahlat -Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu 2013, Bildiri Kitabı*, İstanbul 2014, 280-285.

Erdem, İlhan, “İlhanlılar Döneminde Ankara”, *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu 2011, Bildiri Kitabı*, I. Cilt, 2012, 131-138.

Erdem, İlhan, “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkilerinde Sivas”, *Selçuklular Döneminde Sivas Sempozyum Bildirileri*, Sivas 2006, 65-82.

Faize Kellas, “Hülagü, Bağdat ve Abbasi Halifesi Mutaasım’ın Ölümü”, *İkinci Orta Doğu Semineri Düünden Bugüne Irak 2004, Bildiriler*, II. Cilt, Elazığ 2006, 367-384.

Göyünç, Nejat, “Osmanlı Maliyesinde İlhanlı Tesirleri”, *Aspects of Ottoman History Papers from CIEPO IX*, Kudüs 1994, 162-166.

Gül, Muammer, “İlhanlılar Döneminde Diyarbakır”, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004, 193-207.

Gülensoy, Tuncer, “Anadolu’da Moğollar ve Samagar-Noyan ile İlgili Bir Efsane”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992, Bildiriler*, Ankara 1996, 661-666.

Haykıran, Kemal Ramazan, “İlhanlı-Germiyanoğulları Arasındaki Siyasî İlişkiler”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih, Kültür, ve Medeniyet Sempozyumu-III 2014, Bildiri Kitabı*, Ankara 2017, 71-79.

Kaya, Seyfettin, “İlhanlılar Dönemi’nde Merâğa ve Tebriz Gözlemleri”, *II. Atlas Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, Mardin 2019, 357-360.

Keleş, Bahattin, “Hamidoğulları Beyliğinin İlhanlı ve Memluklerle Siyasî İlişkileri”, *Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Yönleriyle Eğirdir: 1. Eğirdir Sempozyumu*, Isparta 2001, 525-530.

Konukçu, Enver, “Moğol Noyanları, Kayılar ve Sivas”, *Selçuklular Döneminde Sivas: Sempozyum Bildirileri*, Sivas 2006, 52-64.

Kucur, Sadi S., “Erzen’de Basılan İlhanlı Sikkeleri”, *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 2008, Bildiriler Kitabı*, I. Cilt, İstanbul 2009, 257-264.

Kuşçu, Ayşe Dudu, “Kösedağ Savaşı Sonrasında Moğol İstilasına Karşı Karamanoğulları’nın Önderlik Ettiği İstiklâl Hareketlerinin Sonuçsuz Kalmasında İranlı Unsurun Rolü”, *Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-II, Bildiriler*, I. Cilt, Konya 2016, 160-193.

Oral, M. Zeki, “Anadolu’da İlhani Devri Vesikaları, Temurtaş Noyin Zamanında Yapılmış Eserler ve Kitabeleri”, *V. Türk Tarih Kongresi 1956, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1960, 108-215.

Özgüdenli, Osman G., “Bir İlhanlı Şehir Modeli: Rab’i Reşidî’de Meslekler, Görevliler ve Ücretler”, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri 2002, Bildiriler*, I. Cilt, İstanbul 2003, 105-126.

Parlar, Gündegül, “Ahlat ve Çevresinde Darbedilen İlhanlı Sikkeleri”, *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul 2006, 139-147.

Salman, Hüseyin, “Göktürk Hakahığı’nda Görülen Atabeylik Müessesesinin Gürcü Krallığı, İlhanlı ve Memluklu Devletlerine Etkileri”, *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, V. Cilt, Ankara 2009, 2435-2443.

Salman, Hüseyin, “İlhanlı Hakimiyetinin Son Zamanlarında Kayseri (1308-1340)”, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 2000, 415-432.

Sutay, Gonca, “Moğollara Karşı Mücadelede Ahi Evran ve Ahiler”, *I. International Iğır Congress on Multidisciplinary Studies, Bildiriler*, I, 2018, 602-620.

Sutay, Gonca, “Moğol İstilasının Zorunlu Göçü ile Anadolu’da Yükselen Değer: Sultanul Ulema Bahaeddin Veled ve Ailesi”, *II. International Social Sciences and Humanities Berlin Conference*, Berlin 2018, 44-65.

Şengün, Tuncer ve Ayhan, Aydın, “Neşredilmiş Resimli İlhanlı Paraları ve Bazı Müşterek Sikkeler”, *XIV. Türk Tarih Kongresi 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, I. Cilt, Ankara 2005, 391-400.

Togan, İsenbike, “İç Asya Tarihi Penceresinden Aledin Keykubad’dan Kösedağ’a”, *CIEPO Interim Symposium: The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture*, İstanbul 2014, 375-400.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Ordusunun Önemli Bir Birimi: Selçuklu Yardımcı Birlikleri”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu 2010, Bildiri Kitabı*, I. Cilt, Ankara 2014, 493-502.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı-Memluk Mücadelesi ve Suriye: Ekolojik Yaklaşımlar”, *Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri: İslamiyet’in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu 2010, Bildiriler*, Elazığ 2012, 205-213.

Uyar, Mustafa, “İlhanlı-Memluk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vadi el-Hazindar Savaşı”, *38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 2007*, VII. Cilt, Ankara 2012, 3252-3260.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlı Devleti’nin Kuruluşundan Önce Anadolu Selçuklu Devleti’nin Altınorda Karşısındaki Statüsü”, *Beşinci Uluslar Arası Orta Doğu Semineri: İslamiyet’in Doğuşundan Osmanlı İdaresine Kadar Orta Doğu 2010, Bildiriler*, Elazığ 2012, 17-25.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlı Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri II*, Ankara 1987, 543-551.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlı Devleti”, *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu*, Ankara 1985, 92-93.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlı Hükümdarlarının Dinlere Bakışı ve Bu Konudaki Uygulamaları”, *XII. Türk Tarih Kongresi 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, II. Cilt, 545-553.

Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlıların Vergi Politikası ve Doğu Anadolu Şehirlerinin Vergi Potansiyeli”, *XI. Türk Tarih Kongresi 1990, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, Ankara 1994, 581-600.

Yuvalı, Abdulkadir, “Kuruluş Döneminde İlhanlı Devleti’nin Dış Politikasında Batı Dünyası’nın Yeri”, *Acta Viennensia Ottomanica Akten des 13. CIEPO Symposiums*, Viyana 1999, 371-376.

Doktora Tezleri

Ahmad Hesamipour Khelejani, *İlhanlılar ile Altın Ordu Devleti’nin Siyasi ve Sosyal İlişkileri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir 2013.

Akkuş, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu’daki Dini Siyasetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2011.

Aylar, Mustafa, *İlhanlılar Döneminde Bağdad (1258-1335)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2018.

Çelik, Züriye, *Moğol İstilas ve Türkiye Selçuklu Devleti*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2014.

Danuu, Ankhbayar, *İlhanlı Devleti’nde Vezaret*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2016.

Dayı, Özkan, *İran Moğollarında İdarî Bürokrasi (1231-1295)*, Basılmamış Doktora Tezi , Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2015.

Ekici, Kansu, *İlhanlı Hükümdarı Geyhâtû ve Zamanı*, Basılmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2012.

Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 1995.

Keleş, Erol, *İlhanlılar Döneminde Van Gölü Havzası*, Basılmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya 2017.

Mir Hedayat Seyyed Marandi, *İlhanlıların İran’da Olan Siyasi ve Ekonomi Etkileri ve İran Azerbaycanında Kalan Eserleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2014.

Mohsen Leisi, *Câmi’ü’t-Tevârih-i Hasanî Adlı Farsça Eserin Moğollar ile İlgili Kısmının Tahlil-Tenkid ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir 2018.

Tuysuz, Ş. Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2004.

Usul, Dilber, *İlhanlı Döneminde Uygurlar*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2016.

Uyar, Mustafa, *İlhanlı Devleti’nin Askerî Teşkilâtı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2007.

Yılmaz, Bülent, *Celayirliler Kabile Devlet*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2002.

Sonuç

İlhanlı tarihçiliği, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve alanında uzman kişilerin yetişmesiyle büyük bir gelişim göstermiştir. Ancak sosyo-ekonomik ve kültürel tarih anlamında çalışmaların azlığı göze çarpmaktadır. İlhanlıların İran, Azerbaycan, Anadolu, Irak ve Suriye’nin bir bölümünde hüküm sürdüğü düşünüldüğünde şehir tarihçiliği incelemeleri de bu bağlamda yetersiz kalmaktadır. Bununla birlikte siyasi ve askerî tarih çalışmalarını daha tatmin edici bir profil çizmektedir. Bu iki alt başlığın ardından çalışmaların nümizmatik alanında yoğunlaştığı görülmektedir. Nümizmatik alanında, çok farklı coğrafyalardaki İlhanlı hükümdarlarının sikkelerinin incelenmesi araştırmacılar için oldukça önem arz etmektedir. Her üç mezkûr alanda

da gerek telif, gerek çeviri eserler İlhanlı tarihçiliğinin gelişimine önemli katkılar vermişlerdir.

Kaynakça

ÇALEN, Mehmet Kaan, "II. Meşrutiyet Döneminde İki Farklı Cengiz Han Tasavvuru", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, XIII/4, 2016, s. 227-254.

ÇALEN, Mehmet Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, İstanbul, 2013.

KORAY, Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası I: 1729-1955*, Ankara, 1959.

KORAY, Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası II: 1955-1968*, Ankara, 1970.

KORAY, Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası III: 1968-1977*, Ankara, 1985.

KORAY, Enver, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası IV: 1978-1984*, Ankara, 1985.

ÖZGÜDENLİ, Osman G., "Türkiye’de Moğol Tarihi ve Kültürü Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişimi (1923-2017)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, IV. Cilt, 2. Sayı, 2017, 463-512.